

DOOPSGEZINDEN EN SLAVERNIJ
PRIVÉ PROFIJT EN PUBLIEK PROTEST 2

Bestrijders

Piet Visser

ABSTRACT

Despite the substantial number of Doopsgezind shareholders and investors in the slavery economy of the 17th- and 18th-centuries, as the previous article demonstrates, it could not be established that there were among them ardent promoters of the horrendous colonial system. On the contrary, taking Buisman's 1992 statement as a starting point: 'no other religious denomination but the Doopsgezinden demonstrated so unanimously their enlightened views on slave trade and slavery.' This second article chronologically highlights the abolitionist views of twelve Doopsgezinden. Most of these occur during the era of revolutionary Patriotism (ca. 1780-1800). They include predominantly pastors with a Leiden background, like Wybo Fijnje, François Adriaan van der Kemp, Jan de Kruyff Jr, Jan de Geus, Willem de Vos, and Jacob Hendrik Floh, as well as the very first 'prime minister' of the Netherlands, Pieter Vreede, whose most impressive abolitionist speech, held in 1798 in Dutch Parliament, is included here in an appendix. Most relevant at the time was also the opinion of the Remonstrant professor and member of Parliament, Jan Konijnenburg. However, prior to this, there were the early anti-slavery views by Pieter Plochhoy, who in 1662 became the founder of a short-lived utopist Dutch colony in Delaware (USA). Then there was a 1744 sermon by the Harlingen minister Johannes Stinstra, overtly denouncing slavery, while in 1764 his successor, Cornelis van Engelen, published an unprecedented abolitionist article in his enlightened magazine, *De Denker*, in the form of a fictitious letter by a liberated enslaved person. Three other literary contributions are enclosed in this article: at the beginning there is a poem by Joost van den Vondel (1623), and at the end a short story by the famous author Adriaan Loosjes (1804), as well as a poem by the obscure Hendrik van Loghem Jr (1808).¹

Keywords: Doopsgezinden – Enlightenment and slave trade – abolitionism – Patriotism – Pieter Plochhoy – Cornelis van Engelen – François Adriaan van der Kemp – Pieter Vreede

Voor zover er in de zeventiende eeuw al stemmen tegen de slavernijeconomie te horen waren, dan waren die aanvankelijk vooral politiek gekleurd, omdat ze gericht waren tegen de reeds lang bestaande slavernijpraktijken van Portugal en Spanje in

1 Met dank aan Nina Schroeder die de tekst van de abstract heeft gecontroleerd.

Zuid- en Midden-Amerika. Omdat Spanje Nederlands aartsvijand was, en rooms-katholiek, was daarin een motivering gelegen om de Spanjaarden te dwarsbomen door hun uit Zuid-Amerika geroofde schatten dankzij kaapvaart te veroveren. Nadat de Hollanders en Zeeuwen in 1630 een deel van Portugees Brazilië hadden weten in te nemen, werd de slavenhandel voor hen zo belangrijk, dat geleidelijk aan de oppositie ertegen verstomde. Echter, mede onder invloed van verlichte denkers in Frankrijk en Engeland, in kringen van zogenaamde abolitionisten, zou het verzet pas vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw meer en meer volume krijgen. In ons land zou het slavernijprotest vooral tussen 1785 en 1807 het intensiefst over het voetlicht worden gebracht, met een tweede golf in de vijftiger jaren van de negentiende eeuw: niet enkel door verlichte gereformeerden, maar ook door remonstranten en een aanzienlijk deel doopsgezinden.² Buisman durft zelfs te beweren 'dat geen religieuze groepering in ons land destijds op het punt van slavenhandel en slavernij zo unaniem verlicht dacht als die der doopsgezinden.'³ Het is daarom zaak een doopsgezinde lijn van protest tegen het koloniale verdienmodel van onderdrukking en slavernij chronologisch in beeld te brengen.

Joost van den Vondel – 1623

Hoewel er in de zeventiende eeuw van verzet tegen de slavernij nauwelijks sprake is, waren er toch enkele uitingen van doopsgezinden tegen de wreedheden van kolonisatie en uitbuiting, die de opmaat vormen voor wat later in de achttiende eeuw met meer kracht van argument te horen is. De eerste die hier genoemd moet worden is de Waterlandse dichter Joost van den Vondel (1587-1679). In 1623 publiceerde de befaamde Amsterdamse cartograaf en uitgever Willem Jansz Blaeu een groot driedelig navigatiehandboek voor schippers en stuurlieden, de *Zeespiegel*. Daarvoor schreef

-
- 2 Jan Willem Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle, 1992), 339, doet deze bewering aan de hand van de aantallen publicaties over de slavernijproblematiek: in de periode 1755-1764 verschenen er slechts twee reacties; 1765-1774: 12; 1775-1784: 23; 1784-1794: 43; 1795-1807: 42. P.C. Emmer, *Geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel* (Amsterdam, 2019), 39-44; Alex van Stipriaan, 'Het Nederlandse slavernijdebat in de zeventiende en achttiende eeuw', hfdst. 28 van: Pepijn Brandon, Guno Jones, Nancy Jouwe e.a. (red.), *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek* (Amsterdam, 2020), 300-304. Over het aandeel van remonstranten en doopsgezinden in het antislavernijdebat heeft Simon Vuyk een belangrijk artikel geschreven: "Wat is dit anders dan met onze eigen hand deze gruwelen te plegen?" Remonstrantse en doopsgezinde protesten tegen slavenhandel en slavernij in het laatste decennium van de achttiende eeuw', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 32 (2006), 171-206 (hierna: DB).
- 3 Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting*, 340.

Vondel een lang drempegedicht bestaande uit maar liefst 478 alexandrijnen, *Het lof der zeevaart* geheten. Dat gedicht was opgedragen aan Laurens Real, tot in 1619 gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en pleitbezorger van een niet te agressieve handelspolitiek, waarvoor hij bij de VOC echter weinig weerklank vond en daarom ontslag nam. Hij zou worden opgevolgd door houwdegen Jan Pietersz Coen uit Hoorn, die in 1621 gruwelijk zou huishouden op de Banda-eilanden door duizenden bewoners om te brengen, waaronder de gehele bevolking van het eiland Lontor. Voor zover niet op de vlucht geslagen werd de rest van de eilandbewoners in slavernij onder de duim gehouden – en dat uitsluitend om de Engelse en Portugese concurrentie buitenspel te zetten, opdat de Nederlanders het handelsmonopolie op nootmuskaat verwierven.⁴ Zonder specifiek te zijn, is het evident dat Vondel in reactie op deze menonterende ontwikkelingen bij wijze van vermaning daarom tegen het einde van zijn gedicht beschrijft hoe schraperigheid en winzucht, leugen, bedrog en geweld in de (VOC-)handel de eerlijkheid en gerechtigheid hebben verjaagd. Dat dient te stoppen, schrijft Vondel: ‘Wech met dit hoerekind ... Wech met dit Zeegedrocht’. In plaats daarvan luidt de christelijke opdracht om de oprechte handel en zuivere zeevaart weer in ere te herstellen:

Besoekt vrymoedelijk de veergelegen oorden,
 Maar pleegt oprechtigheyt in handel, en in woorden,
 Noch brandmerckt door geweld niet 't Christelijck geloof,
 Nocht mest u selven niet op 't vette vanden roof,
 Maer doelt nae 't rechte wit. de Grootvorst vande winden,
 Om 't menschelijck geslacht door liefde te verbinden.

Wie op deze lovenswaardige wijze handel drijft en aldus de gemeenschap der volkeren wil dienen, zal in Europa en elders op de wereld begroet worden met alle egards en respect, wat tot zegen van handel en zeevaart zal strekken:

4 Kees Zandvliet, *De wereld van de Familie Blaeu* (Zutphen, 2022), 41-43; Marijke Spies, *J. van den Vondel Twee zeevaart-gedichten* (Amsterdam etc., 1987), 2 vols., I, 40-53, 66-71. Spies, 70, ziet in dit gedicht vooral een grotere afstand van Vondels specifiek doperse denken en ethiek, zoals hij dat eerder in de voorloper van de *Lof der Zee-vaert, de Hymnus, ofte Lof-Gesangh over de wijd-beroemde scheeps-vaert* (1613) tot uitdrukking had gebracht. Ik acht het niet uitgesloten dat Vondel inmiddels mee geëvolueerd was op het ethisch fluïdum van zijn steeds meer in welstand toenemende Waterlandse omgeving, die zich snel wist aan te passen aan een complex proces van sociaaleconomische en daarmee samenhangende morele veranderingen, waaronder het verwaterende weerloosheidsbeginsel. Tegenwoordig wordt Coens afslachting van de eilandbewoners als genocide beschouwd. Zie Rose Mary Allen, Esther Captain, Mathias van Rossum e.a. (red.), *Staat en Slavernij. Het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam, 2023), 18-19.

Ick sieder die den Golf verlooft is, 't rijck Venedig [=Venetië],
 Het pratte Lissebon, Marsilien steeds onledig,
 En Londen Konings stoel, haer suster, en gebuur
 't Welvarende Amsterdam, en Dantsick korenschuur.
 Ick sieder 't uyheensch volck handklappen, en haer groeten,
 En Mooren swart van huyt neervallen voor haer voeten,
 En wenschen mijn Godes geluck, en spoed, en heyl,
 En al die om haer eer een ooge slaet in 't seyl.⁵

Pieter Plockhoy – 1662

Een heel ander tegengeluid liet halverwege de zeventiende eeuw de utopist Pieter Cornelisz Plockhoy (ca. 1620-1664) horen. Deze opmerkelijke Zeeuw, geboren in Zierikzee, was woonachtig te Middelburg, waar hij lidmaat was van de Vlaams doopsgezinde gemeente.⁶ In de vijftiger jaren verkaste hij naar Amsterdam, waar hij niet alleen verkeerde in de roemruchte dichterskring van Jan Zoet, een curieus clubje vrijgeesten, maar ook deelnam aan de bijeenkomsten van de collegianten van Galenus Abrahamsz.⁷ In 1658 verbleef hij in Londen waar hij pogingen deed Oliver Cromwell te overtuigen om een tolerante maatschappij te creëren, waarin alle godsdiensten in vrijheid konden gedijen. Na Cromwells dood beschreef hij in een traktaat hoe zo'n 'little Common-wealth' tot stand zou kunnen komen, waarin geen armoede zou bestaan, dankzij de gelijkelijk te verdelen opbrengsten op basis van een werk- en beheerssysteem dat uit diende te gaan van gemeenschappelijk bezit. Toen zijn missie in Engeland niet slaagde, begon hij vanaf 1661 het Amsterdamse stadsbestuur enthousiast te maken voor deze plannen. Die behelsden *in concreto* om een kolonie te stichten in het pas verworven Amerikaanse bezit van Amsterdam in Nieuw-Nederland langs de Zuidrivier, waar de stad het fort Nieuw-Amstel stichtte, nabij de monding van de rivier de Delaware. Wederom zou Plockhoy's kolonie gefundeerd zijn op gemeenschappelijk bezit van grond en goederen, wat democratisch bestuurd zou worden met daarbij het collegiantische ideaal van geloofsvrijheid

5 Geciteerd naar Spies, *Twee zeevaart-gedichten* (1987), I, 25-26, resp. regels 417-422 en 449-456. Zie voor haar commentaar: *idem* II, 151-156.

6 Over Plockhoy, ooit neergezet als de eerste socialist en communist, is heel wat geschreven. Ik baseer mij voornamelijk op de niet gepubliceerde dissertatie van Henk Looijesteijn, *Born to the Common Welfare: Pieter Plockhoy's Quest for a Christian Life (c.1620-1664)* (Florence, European University Institute, 2009), 4-13 (historiografie), 23-72 (biografie). Zie ook het lemma van Frank Mertens, 'Plockhoy, Pieter Corneliszoon', in: Wiep van Bunge e.a. (red.), *The Dictionary Of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers* (Bristol, 2003), II, 794-797.

7 Rudolf Cordes, *Jan Zoet, Amsterdam 1609-1674* (Hilversum, 2008), 464-515, m.n. 496-500.

als leidend beginsel. Met hulp van de radicale en dissidente Latijnse schoolmeester, Franciscus van den Enden, een ex-jezuïet die tal van doperse connecties had, maar ook een leidsman van Spinoza was, verkreeg Plockhoy de steun van de Amsterdamse vroedschap. Als eerste gebaar van goede wil kende het Amsterdamse stadsbestuur in 1662 aan een groep van 25 potentiële kolonisten, allen doopsgezind, alvast een reissubsidie toe.⁸ Hoe de kolonie moest reilen en zeilen, zette Plockhoy nader uiteen in een wervende brochure, getiteld: *Kort en klaer ontwerp* (1662). Daarin verklaart hij onder meer dat alle kolonisten gelijk zijn: ‘Den naem van Knecht of Dienst-maeght heeft onder ons (waer elck hoeft voor hoeft sijn gedeelte van ’t profijt verwacht) geen plaetse.’ Evenmin zal enige ‘Heerschappije ofte knechtische slavernije onse Compagnie ... willen belasten.’⁹ Franciscus van den Enden had in een ander stuk dat Plockhoy’s plannen moest onderbouwen, hierover geschreven:

Dat voor zo veel de *Christelijke Religie* is een *Redelijken-Godsdiens*, dat het volgens dien ook tegens de *zelve*, en *gewisse-Reeden* [=de ratio, logica van het geweten] is strijdende, Menschen tot *gedurige-Slaven* aen te houden. *Het [is] niet min ongeoorloft, en met alle menschelijke billik- en mee-waerdigheid houdende te strijden, onnozele [=onschuldige] Menschen gieriglijk te verhandelen, en tot een onverlosselijke slaverny te vervoeren.*¹⁰

- 8 Van den Enden is vooral bekend geworden als de leermeester van Spinoza en had tal van doperse connecties, zoals met uitgever Jan Rieuwertsz sr., Pieter Balling, Jarig Jelles en Jan Hendricksz Glazemaker. Van den Enden schreef ter ondersteuning van Plockhoy’s plannen een *Kort Verhael Van Nieuw-Nederlants Gelegenheit, Deughden, Natuerlijke Voorrechten, en byzondere bequaemheidt ter bevolkingh* (Amsterdam, 1662). Zie: Frank Mertens, ‘Enden, Franciscus van den’, in: Van Bunge, *Dictionary Dutch Philosophers* (2003) I, 295-298; Looijesteijn, *Common Welfare* (2009), 232-239; Jonathan I. Israel, *Radicale Verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden* (Franeker, 2001), 197-201. Zie voor de geschiedenis van Nieuw-Nederland: Henk den Heijer, *Geschiedenis van de WIC. Opkomst, bloei en ondergang* (Zutphen, 2013), 80-85.
- 9 Plockhoy, *Kort en klaer ontwerp, dienende tot Een onderling Accoort, Om Den arbeyd, onrust en moeyelijckheit, van Alderley-hand-wercx-luyden te verlichten door Een onderlinge Compagnie ofte Volck-planting ... aen de Zuyt-revier in Nieu-ne-der-land op te rechten* (Amsterdam, Otto Barentsz Smient, 1662), B1v en B2r. Eerder al had Plockhoy geschreven dat de kinderen na een halve dag arbeid de andere helft naar school moesten om ‘in Lesen, Schrijven, Cijferen en andere wetenschappen ... onderwesen [te] worden: op datse van slavernije bevrijd sijnde, tot geen luygheyd ofte on-achtsaemheyd mochten komen vervallen.’ Het *Kort en klaer ontwerp* bevat een drempeldicht van de doopsgezinde dichter Karel Verlove en aan het slot nog een lang gedicht van Jacob Steendam, twee dichters uit de kring van Jan Zoet. Zie ook Henk Looijesteijn, ‘Between Sin and Salvation: The Seventeenth-Century Dutch Artisan Pieter Plockhoy and His Ethics of Work’, in: *International Review of Social History*, Vol. 56, Special Issue 519: *The Joy and Pain of Work: Global Attitudes and Valuations, 1500–1650* (November 2011), 69-88.
- 10 Van den Ende, *Kort Verhael* (1662), 26.

Bronzen plaquette ter herdenking van de stichting van een slaven-vrije kolonie nabij Swanendael (Delaware, VS) door Pieter Cornelis Plockhoy in 1663 (Netherlands Society of Philadelphia, 1913)

Het zou tot 28 juli 1663 duren dat Plockhoy eindelijk met een gezelschap van 40 kolonisten bij Hoerenkil en Swanendael (nabij het huidige Lewes, Delaware) van boord van het zeilschip de *St. Jacob* zou gaan om het bijzondere samenlevingsexperiment zonder slavernij te beginnen. De tragiek der geschiedenis wil echter dat deze utopische gemeenschap nooit uit de opstartfase van de bouw van blokhutten en landontginning zou geraken, omdat de krijgslustige Engelsen van koning Karel II onder leiding van kolonel Robert Carr eind augustus 1664 de Nederlandse en Amsterdamse bezittingen, met inbegrip van Plockhoy's voorgebakken hemel op aarde, onder de voet liepen en zich toe-eigenden.¹¹

Hoe het verder met Plockhoy is afgelopen, blijft tot op de dag van vandaag onopgehelderd. De een vermoedt dat hij naar Amsterdam is teruggekeerd, terwijl anderen veronderstellen dat hij gestorven is in een gemeenschap van mennonieten te Germantown, noordelijk van Philadelphia (Pennsylvania).¹² Hoe dat ook zij, opmerkelijk is dat Germantown in 1683 gesticht was door een groep quakers, die afkomstig was uit het bij de Nederlandse oostgrens gelegen Krefeld. Daaronder bevonden zich ook dertien families, wevers vooral, die tot begin jaren '70 nog doopsgezind waren

¹¹ Looijesteijn, *Common Welfare* (2009), 241-252.

¹² *Idem*, 252 en noot 74: Looijesteijn neemt aan dat hij naar Amsterdam teruggekeerd is, waar begin 1670, rond de tijd van zijn overlijden, enkele van zijn gezinsleden woonden. Zo was zijn vrouw getuige bij de doop van hun zoon Kornelis in de gemeente van Lam en Toren, terwijl in plaats van de vader Abraham Roeters als getuige optrad. In het lemma van Mertens in: Van Bunge, *Dictionary Dutch Philosophers* (2003) I, 797: 'he and his wife 1694 stumbled into Germantown, a small Mennonite community, where they probably ended their lives somewhere between 1695 and 1700'. Later heeft Mertens op zijn site users.telenet.be/fyde/Works4b.htm deze vergissing rechtgezet (noot 51): De Germantown Plockhoy zou de (later blinde) zoon Cornelis Pietersz Plockhoy zijn geweest, niet de vader.

geweest. In 1688 werd in Germantown door de quakers een verklaring opgesteld tegen de slavernij: de eerste op Amerikaanse bodem en als zodanig faam genietend.¹³ De kern er van was:

Rather it is worse for them, which say they are Christians; for we hear that the most part of such negroes are brought hither against their will and consent, and that many of them are stolen. Now, though they are black, we cannot conceive there is more liberty to have them slaves, as it is to have other white ones. There is a saying, that we should do to all men like as we will be done ourselves; making no difference of what generation, descent, or color they are. ... In Europe there are many oppressed for conscience sake; and here there are those oppressed which are of a black color.¹⁴

Een direct gevolg kreeg deze oproep echter niet. Slavenarbeid bleef ook op boerderijen en andere bedrijven van quakers nog in stand. Pas vanaf 1730 kreeg de kwestie serieuzer aandacht, en rond 1753 werden slaveneigenaren door de quakers geboycot en zelfs buitengesloten. In 1776 zou de slavernij onder de quakervrienden van Pennsylvania geheel zijn verdwenen – honderd jaar eerder dan in Suriname!¹⁵

Johannes Stinstra – 1741

Zover was het hier dus nog lang niet. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw zou, zoals eerder al gesteld is, de smartelijke slavernijpraktijk geleidelijk aan zichtbaarder op de maatschappelijke en later ook op de politieke agenda worden gezet. Als aanloop daarnaartoe zijn enkele ogenschijnlijk terloopse opmerkingen te beschouwen in een preek van Johannes Stinstra (1708-1790), verlicht en vaardig leraar te Harlingen, maar persona-non-grata van de gereformeerde orthodoxie in Friesland. Na een oekaze tegen Stinstra's vermeende sociniaanse ketterijen wisten de calvinisten in 1742 de Staten van Friesland zodanig te bewerken dat Stinstra met een vijftienjarig preekverbod de mond werd gesnoerd – een maatregel die door verlicht

13 Zie het lemma 'Krefeld (Nordrhein-Westfalen, Germany)' op de *Global Anabaptist/Mennonite Encyclopedia Online* [hierna: *Gameo*]. In het verleden werd nog wel eens een doopsgezind aandeel hierin geclaimd, maar dat is niet terecht: 'The famous Protest against Slavery of 1688 ... was actually delivered to a Friends monthly meeting as a protest against Friends holding slaves. The most Mennonites can claim is that three of the signers had once been Mennonites, and that no English Friend was among the signers; *Gameo*, 'Society of Friends'; zie ook *idem* 'Germantown Mennonite Settlement (Pennsylvania, USA).'

14 Geciteerd naar de getranscribeerde tekst op: <https://teachingamericanhistory.org/document/protest-of-the-germantown-mennonites-against-slavery/>; deze is, samen met een facsimilé, ook te vinden op de site van de Library of Congress: <http://www.loc.gov/resource/rpbe.14000200>.

15 Zie Marianne IJspeert, *De Quakers* (Kampen, 2006; 'Serie Wegwijs'), 156-157.

Verzameltitel van Stinstra's maandelijks preken

Nederland als een grove schending van de geloofsvrijheid werd beschouwd. Stinstra, een man van studie en creativiteit – als geen ander oriënteerde hij zich op de Engelse en Franse Verlichting – en ‘van nutloos stilzitten eenen afkeer hebbende’, was niet voor één gat te vangen. Zo zou hij gedurende twee jaar bij zijn Harlinger geloofsgeenoot Folkert van der Plaats elke maand een preek in druk uitgeven, waarop zijn fans zich konden abonneren. In het voorwoord schreef Stinstra dat men dusdoende ‘eens openlijk aan de wereld [kon] vertoonen, wat en hoe ik mijne Gemeente geleerd hebbe, welke men tot haar groote droefheid van mijnen dienst beroofd heeft.’

Veel van die preken dateerden al van omstreeks 1734.¹⁶ In de preek over ‘De Nuttigheid van den Godsdienst in den Burgerstaat’, uitgebracht op 1 juli 1744, maar

16 Zie J. van Eijnatten, ‘Stinstra, Johannes (1708-1790)’, in: Van Bunge, *Dictionary Dutch Philosophers* (2003) II, 950-953; Christiaan Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd* (Amsterdam, 1865-1866) 2 dln., I; Joris van Eijnatten, *Mutua Christianorum Tolerantia. Irenicism and Toleration in the Netherlands: The Stinstra Affair 1740-1745* (Firenze, 1998). Stinstra was zeer geïntereerd in de werken van John Locke, Benjamin Hoadly, Jean Barbeyrac en anderen. De preken werden in twee delen verzameld onder de titel: *Vier en Twintig Leerredenen, Maandelijks uitgegeven in de Jaaren MDCCXLIV, en MDCCXLV* (Harlingen, Folkert van der Plaats, 1746) 2 vols. Citaten uit de voorrede tot deel I, *2r-*2v.

gehouden ter gelegenheid van de nationale bededag op 4 januari 1741, staan op grond van het natuurrecht en het evangelie de vrijheid en autonomie van de mens jegens de overheid centraal.¹⁷ Stinstra had zich toen al diep ingegraven in de kwestie met de Staten van Friesland, die hem in 1742 fataal zou worden. De Staten wensten de doopsgezinde leraren te examineren om hun sociniaanse bacillen uit te filteren. Stinstra had als protest daartegen uit naam van de Friese Doopsgezinde Sociëteit in de loop van 1740 zijn beroemde *Deductie voor het Regt van de Vrijheid van Geloove, Godsdiens, en Conscientie* geschreven. Vervolgens zou hij nog een zeer omstreden en uiteindelijk zelfs verboden prekenbundel *De Natuure En Gesteldheid Van Christus Koningrijk, Onderdaanen, Kerke, En Godsdiens afgeschetst in vijf Predicatie* (Harlingen, 1741) publiceren, wat hem de das om zou doen. Deze principiële en politiek beladen biddagpredicatie van januari 1741 valt daar precies tussenin.¹⁸

Godsdienst, zo betoogt Stinstra daarin, dient het welzijn van de Staat. Het Koninkrijk Gods, waar de wet van het evangelie wordt nageleefd en dat het domein is van het vrije geweten en de goede zeden van individu en gemeenschap, staat boven de wet en rechtspleging van de burgermaatschappij, maar vult deze ook aan – een degelijk doperse burgerschapsvisie. Een goede overheid erkent het in de schepping gegeven natuurrecht van de vrije mens, en tolereert en beschermt uit dien hoofde alle religieuze gevoelens. Vrijheid behoedt de staat ‘voor alle Dwinglandije en onwetige Overheerschinge’, en ontslaat een volk ‘van alle uitheemsche Slaavernije’. In ‘een welgesteld Gemeenebest’ kan niemand heersen over de ‘regten en vrijdommen’ van de ander, zoals ‘het opvolgen van zijn geweeten, het geloof en de belijdenisse van de waarheid, en alle zodanige zaaken, waarin men Gode meer moet gehoorzaam zijn dan den menschen.’

Deeze is de waare en redelijke Vrijheid des volks: deeze is in zig zelve ten hoogsten lieflijk, kostelijk en dierbaar: zij is de glans, luister, en heerlijkheid van eenen staat; en zij is ook volstrekt noodzaakelijk om de inwendige rust en veiligheid, en den Vreede van het Gemeen te behouden en te bewaaren; terwijl de Overheerschinge van zomigen, zekerlijk de Slaavernije en onderdrukkinge van anderen in zig sluit.¹⁹

17 Stinstra, *Vier en Twintig Leerredenen* (1746) II, 249-288; Sepp, *Johannes Stinstra* (1865-1866) II, 161-165.

18 Van Eijnatten, *Mutua Christianorum* (1998), passim; een teksteditie van de *Deductie* heeft Van Eijnattens als Appendix I opgenomen, 217-280. Deze nogal politiek filosofische preek is aan Van Eijnattens aandacht ontsnapt, hoewel hij op p. 87 wel refereert aan de prekenbundel. In de eerste preek van Stinstra's verboden boek *De Natuure en Gesteldheid van Christus Koningrijk* (1741) vormt *de facto* een nadere uitwerking van de thematiek die in deze biddagpredicatie aan de orde is gesteld!

19 Stinstra, *Vier en Twintig Leerredenen* II, 266-268.

Zonder enige verwijzing naar de actualiteit van de eigentijdse slavernij-economie – zou Stinstra's gemeente in 1743 niet een 'besmet' legaat ontvangen van zuster Wytske Broers Groenewoud? – is het klip en klaar dat in Stinstra's opvatting over een redelijke samenleving met een weldenkend wereldlijk bestuur onderdrukking en slavernij sowieso uitgesloten zijn.

Cornelis van Engelen – 1764

Iemand op wie Stinstra ongetwijfeld invloed heeft uitgeoefend, is Cornelis van Engelen (1726-1793) geweest. In 1748, toen hij het proponenterschap aan het Seminarium had behaald, werd Van Engelen in Harlingen beroepen, om naast Jan Boelaart in de vacature Stinstra te voorzien. Hier zou hij tot 1758 blijven, waarna hij zich uiteindelijk in 1763 tijdelijk op het landgoed Gooilust te 's-Graveland van zijn rijke Amsterdamse vriend Gijsbert Antwerpen Verbrugge (zie over hem artikel 1) zou vestigen, terwijl hij predikant werd van de minigemeente Huizen. Ondertussen ontwikkelde Van Engelen zich tot 'een van de kopstukken van de Nederlandse verlichting' die, samen met enkele andere literatoren, sleutelposities zouden gaan innemen in het maatschappelijk debat. Dat deed hij vooral als schrijver en redacteur van zogenaamde spectators, tijdschriften die op vaak licht satirische wijze maatschappelijke kwesties aan de kaak stelden.²⁰ Hij schreef vanaf 1760, vrijwel altijd anoniem, stukken voor *De Philanthrope* (1756-1761), en *De Denker* (1763-1774), beide uitgegeven door de doopsgezinde firma Houuttuyn te Amsterdam. Van Engelen voerde ruim een jaar lang de redactie van *De Denker*, totdat hij na een ruzie ontslagen werd en zelf het tijdschrift *De Filosooph* (1766-1770) oprichtte, dat uitgegeven werd door de toen belangrijkste literatuurproducent van de Republiek, de eveneens doopsgezinde Pieter Meijer.²¹

Van Engelen had in *De Denker* van 23 en 30 juli 1764 in twee afleveringen een fictieve brief van de ex-slaafgemaakte Kakera Akotie aan diens broer gepubliceerd. Kakera Akotie was vanuit Suriname op terugweg naar Guinee, het huidige Ghana, tijdelijk in

20 Zie Ton Jongenelen, 'Kakera Akotie, Cornelis van Engelen en Christiaan Hagerop. De historische context van een Afrikaanse brief uit 1764', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 39 (2016), 17-26; citaat op 26. Zie voorts Piet Visser, 'Verlichte doopsgezinden. Cornelis van Engelen (1726-1793) en zijn tijdschrift de *Philosooph*', in: *DB* 33 (2007), 121-157, m.n. 142-157. Inger Leemans & Gert-Jan Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 17-1800: de Republiek* (Amsterdam, 2013), 114: 'Maar juist dissenters, zoals de remonstranten Van der Meersch en Van Hemert en de doopsgezinde Van Engelen zijn zeer bepalend voor de Nederlandse publieke ruimte;' zie ook p. 246, 341-344.

21 Visser, 'Verlichte Doopsgezinden', 148.

Titel van *De Philosoph*, 1766, met het door Van Engelen bewerkte gedicht van Shenstone op p. 149-152

Amsterdam beland, en kon dus als ervaringsdeskundig slachtoffer van binnenuit het slavernijsysteem over de hekel halen.²² Omdat deze vroege en bijzondere bijdrage tot de achttiende-eeuwse antislavernijpolemie in de literatuur alom bejubeld wordt en herhaaldelijk aangehaald, kan de bespreking ervan beperkt blijven.²³ De aanhef van de brief zet reeds de toon: 'Eindelyk ben ik uit de Slaaverny der wreede Kristenen

22 De brief mag dan fictie zijn, wel is juist dat de naam Kakera Akoti verwijst naar een van de zeven vrije slaven die in 1749 tijdelijk in Amsterdam verbleven om terug te keren naar Guinea. Eerder waren zij in 1746 'per abuis' met andere slaven op de kust van Ghana ontvoerd en naar Suriname verscheept, waar uiteindelijk verordonneerd werd dat deze zeven vrije mensen terug naar Afrika moesten worden gebracht. Deze hele affaire wordt uit de doeken gedaan door Jongenelen, 'Kakera Akoti' (2016), 21-25. De namen van de zeven vrije slaven geeft A.N. Paasman, *Reinhart: Nederlandse Literatuur en Slavernij ten tijde van de Verlichting* (Leiden, 1984), 119. Eén van hen heette Kakasa Acostrie, wat veel overeenkomst heeft met Kakera Akoti.

23 Zie vooral Jongenelen, 'Kakera Akotie' (2016), 18-19, wiens identificatie van Van Engelen als auteur van de brief zeer overtuigend is; en voorts o.m.: Paasman, *Reinhart* (1984), 116-119. Paasman noemt deze brief 'de scherpste mij bekende veroordeling van de slavernij', en 'een van de meest geslaagde hekelingen van de slavernij'; Leemans & Johannes, *Worm en donder* (2013). Van Stipriaan, 'Nederlandse slavernijdebat' (2020), 302; Simon Vuyk & Jaap Gruppelaar, *Jan Konijnenburg. Een visioen van vrijheid. Mémoire sur la liberté des cultes (1827). Proeve eener Verhandeling over den slaavenhandel* (1790) (Hilversum, 2013), 109-110.

ontslagen, Waarde broeder.' Zij die beweren dat wij 'uit éénen en denzelfden Vader met hen geboren zyn, en dat alle menschen, Blanken en Zwarten, broeders zyn onder malkanderen' laten ons, in ons vlees gebrandmerkt, onder zwiependen zwepen zwoegen om vruchten te oogsten die enkel 'tot hun weelde en overdaad dienen.'

Wat dunkt u, Atta [=de broer], van deeze Volkeren, die, terwyl zy in het land hunner geboorte duizendmaal meer weldaaden der Natuur genieten, dan zy behoeven, ons uit ons Vaderland weg komen rukken, om met onze hulp, en ten koste van ons bloed en zweet, onnoodige voortbrengzels van een ander te verkrygen? Waarom verjaagen wy die wreedaards niet van onze kusten?

'Ziet daar, Leezers,' zegt de gespeelde tekstbezorger Van Engelen in het nawoord, 'den Brief, wiens inhoud ik denke, dat veelen van onze Landgenooten, die in de Westindische Kolonien belang hebben, niet zeer zal voldoen.' Niet gespeend van ironie voegt hij eraan toe dat dit epistel nogal wat 'schynredenen' bevat, weshalve hij hier tot zijn 'getuige' Montesquieu aanhaalt die in zijn beroemde *De l'Esprit des Loix* (1748) op satirische wijze – dat is voor de goede verstaander – de walgelijke argumenten van de voorstanders der slavernij debiteert, zoals:

'De Negers zyn van het hoofd tot de voeten zwart; en hunne neus is zo plat en ingedrukt, dat het byna onmogelyk is medelyden met hen te hebben. Men kan zich niet verbeelden, dat God, die een wys Weezen is, een ziel, vooral eene goede ziel, zou hebben doen huisvesten in een lighaam, hetwelk geheel zwart is. ... Het is onmogelyk, dat wy deeze luiden zouden onderstellen menschen te zyn; om dat, indien wy hen onderstelden menschen te weezen, men zou beginnen te gelooven, dat wy zelfs geen Kristenen zyn.'²⁴

Van Engelens vrees dat veel landgenoten 'not so amused' waren met dit epistel, was niet ongegrond. Vooral de Amsterdamse bestuurlijke en financiële elites verdienen ontzettend veel geld aan de Surinaamse en Caribische bezittingen, niet alleen via aandelen in plantages en de WIC, maar ook dankzij hun bestuurlijke functies.²⁵

24 [C. van Engelen], in: *De Denker*, Nr. 82 (23 July 1764) en Nr. 83 (30 July 1764), resp. 233-240 en 241-248. Na een korte inleiding volgt de brief van 'KAKERA AKOTIE aan zyn Broeder ATTA' op p. 234-245, waarna het nawoord volgt. Een geannoteerde facsimilé hiervan is opgenomen in Paula Keijser, *Suikerriet, Suikerverdriet. Slavernij in enkele 18-eeuwse teksten* (Culemborg, 1985), 20-35. Daaruit geciteerd zijn op p. 22 de regels: 30-31; 29: 7-10; 26: 151, 154-162; 33: 126-129; 34: 179-186 en 35: 203-208. Montesquieu's beroemde levenswerk was in het liberale Amsterdam uitgegeven en hier herhaaldelijk herdrukt. Van Engelen zal de passages zelf hebben vertaald, want de Nederlandse vertaling, *De Aart der Wetten*, was pas tussen 1771 en 1773 beschikbaar.

25 Dat kwam vooral tot stand dankzij de Sociëteit van Suriname (1683-1795), een koloniale bestuursorganisatie in handen van de WIC, de familie Van Aerssen van Sommelsdijck en de stad

Echter, in de jaren vijftig kwamen de prijzen behoorlijk onder druk te staan, mede omdat een slavenopstand dreigde, wat een financiële malaise tot gevolg zou hebben. Het kan bijna niet missen, of Van Engelen publiceerde deze brief als protest tegen de politieke keuzes van juist dat moment: Amsterdam, de planters en hun financiers vroegen de Staten-Generaal om de opstandige ‘marrons’ in Berbice mores te leren. Die zonden in oktober 1763 troepen naar Suriname, die midden 1764 de opstand zouden neerslaan.²⁶ In de brief had Kakerak Akotie nog voorspeld dat dat niet zou lukken, maar de portée van het verhaal was duidelijk: ‘De kolonisten hebben de problemen waarin ze verkeren aan zichzelf te danken en Nederlandse soldaten sneuvelen in een onrechtvaardige strijd die ook nog eens verloren zal worden.’ Met deze brief moet Van Engelen velen, wellicht ook investerende geloofsgenoten uit de lijst van Lambour, hebben geschoffeerd. ‘Sterker nog: wat hij hier schreef, moet door veel tijdgenoten zijn ervaren als landverraad’, meent Jongenelen zelfs.²⁷ Mij dunk dat zulk *hineininterpreteren* nogal bedenkelijk is, omdat van een publiek debat als gevolg van deze gefingeerde aanklacht tegen de slavernij niets is gebleken. Bovendien blijken de persoonlijke betrokkenheden van Van Engelen toch weer anders te zijn geweest, dan men wellicht zou hebben verwacht: toen Van Engelen in 1793 te Leiden stierf, waar hij sedert 1769 had gewoond, liet hij zo’n 8.000 gulden aan West-Indische waardepapieren na.²⁸ Kennelijk werd – opnieuw – tussen dergelijk publiek protest en privé profijt toen geen gewetensfrictie gevoeld.

Amsterdam. Deze sociëteit keerde tussen 1705 en 1772 aan de aandeelhouders in totaal een winst uit van 3.329.000 gulden, ofwel 594 miljoen euro! Allen e.a., *Staat en Slavernij* (2023), 414.

26 *Idem*, 259-261.

27 Jongenelen, ‘Kakerak Akotie’ (2016), 18-19. Zie voor de opstand in Berbice (nu (Brits) Guyana), die al in februari 1763 was begonnen en eindigde rond juni 1764 toen de laatste executies plaats vonden: Marjolein Kars, *Bloed in de rivier: het onbekende verhaal van de massale slavenopstand* (Amsterdam, 2021), een vertaling van *Blood on the River: A Chronicle of Mutiny and Freedom on the Wild Coast* (New York, 2020).

28 Jongenelen, ‘Kakerak Akotie’ (2016), 26. Jongenelen concludeert derhalve: ‘Dat doet natuurlijk afbreuk aan zijn reputatie als slavernijbestrijder.’ In het licht van het eerder door mij gesignaleerde investeringsgedrag van doopsgezinde rijken in de slavernij-economie lijkt zo’n constatering nogal gekleurd door moderne vooringenomenheid. Het blijkt overigens dat Jongenelen hier gemakshalve twee soorten obligaties heeft samengevoegd: f 5.880 ten laste van vijf plantages in Suriname, en twee obligaties van f 2.000 ten laste van planters op de ‘Deensche eylanden’, d.w.z. een van de Maagdeneilanden Saint John, Saint Thomas of Saint Croix. Zie: Erfgoed Leiden en Omstreken: Archief 0506 (ona), nr. 2234: *Minuutakten van notaris Josué l’Ange Josué*, 1793-I, akte 75, d.d. 17-05-1793. Wat Jongenelen niet gezien heeft, is dat Van Engelen ook nog eens f 5.000 blijkt te hebben geïnvesteerd in obligaties van de Kamer Amsterdam van de Oost-Indische Compagnie (*idem*, art. 21-26). Blijkens Van Engelen niet geringe nalatenschap had hij in totaal f 122.420 belegd in lijfrenten, hypotheek, obligaties en effecten – ruim 10,5% daarvan genereerde dus kapitaal uit de slavernij-economie. Overigens valt op dat minstens driekwart van alle beleggingen dateren van

Hoe dat ook zij, een paar jaar na de roemruchte brief van Kakeru Akotie publiceerde Van Engelen in *De Filosooph* van 12 mei 1766 een brief van de fictieve inzender E.E. (een alias van Van Engelen) die zich beklaagde over zijn 'slaafsch beroep' en saai burgermansbestaan. Hij zag daar echter van af, zo laat de man weten, toen hij de gedichten van William Shenstone (1714–1763) op de vensterbank zag liggen, en daarin las over mensen wier lot vele malen erger was dan zijn eigen beklagenswaardige burgerlijkheid: 'Zie hier uwen Medemensch, uwen Broeder, vertrap, gesleurd, gefolterd, tot duisternis gedoemd, tot ondraaglyken arbeid, gelyk een Vee!' Direct had hij toen Shenstone's 'Elegy on the miserable state of an African slave' op 'Nederuitschen toon' gezet en zijn literaire huisvlijt als 'dichtluim' naar het tijdschrift verzonden.²⁹ De facto is deze bewerkte vertaling veel toegankelijker dan het nogal dramatisch aangedikte en retorisch zwaarwichtiger Engelse origineel. In het gedicht wordt een slaaf op de Libische kust sprekend opgevoerd, wat een effect van directe aanklacht te weeg brengt, zoals deze drie van de in totaal zeventien kwatrijnen demonstreren:

[8] "Ach! waarom scheurt men my uit myn Geboorteland!
 "Gy handelt met ons bloed als koopmanschap, Barbaaren!
 "Moet dan een vreemde Vloek ten geessel van dit strand....
 "Is 't moog'lyk, kunt ge, ô Zee! die Landgedrogtten spaaren?"

[9] "Hier dryft het wild Gediert' verschrikking voor zig heen,
 "Een doodelyk fenyn doet slang en adder zwellen,
 "De Roofzugt zuigt het bloed uit d'afgescheurde leên;
 "Maar 't Christen-volk kooft ons met wreeder plaagen kwellen.

[15] "Voor hen wordt, om 't yvoor, onze Elephant geveld;
 "Wy putten 't goud voor hen uit 's aardryks ingewanden,
 "Maar vrugtloos! Niets voldoet hun roofzugt en geweld,
 "Ons leven staat op prys in hun geldzieke handen.'

1786/87 en later, de zeer onzekere, revolutionaire tijden waarin veel patriotten na het echech van Goeyanvervellesluis het land moesten ontvluchten. Trachtte Van Engelen zijn rijkdommen in veiligheid te brengen? Op 14 september 1789 hadden hij en zijn vrouw Adriana Cornelia Voegen een mutueel testament bij dezelfde notaris laten opmaken, ten gunste van hun zoon Jacob Voegen van Engelen, medicus en bestuurder in Suriname, en hun dochter Catharina van Engelen en echtgenoot George Reinhart van Marle.

29 Cornelis van Engelen, *De Filosooph* I, nr. 20, 'Den 16den Mai 1766', 148-152. Zie voor de tekst van 'Elegy XX': William Shenstone, *The Works in Verse and Prose ... Most of which were never before printed. In Two Volumes, With Decorations* (London, R. & J. Dodsley, 1764) I, 73-76.

Maar troost u, roept de slaaf zijn Afrikaanse lotgenoten toe: ons wacht ooit een zalig land waar de vruchten voor eeuwig in groene lustpriëlen zullen bloeien, maar daar zal voor de dwingland, 'gevloekt om onze elend', geen plaats zijn.³⁰

Patriottisme en Nut: radicaal vrijheidsstreven met intensivering van het slavernijdebat

Het slavernijdebat der tegenstanders intensiveerde bij het ingaan van de jaren tachtig van de achttiende eeuw, wat niet zonder reden is. Eind september 1781 werd anoniem een pamflet gepubliceerd, *Aan het volk van Nederland*, dat tot veel discussie en onrust leidde in de Republiek, maar tegelijkertijd de klarenstoot gaf voor het patriotisme. Het pamflet, zo bleek veel later, was geschreven door de Overijsselse edelman Joan Derk van de Capellen tot den Pol (1741-1784). Het patriotisme werd gevoed door zowel de Amerikaanse strijd voor onafhankelijkheid (1776) als de Franse revolutie (1789). Een pamflettenoorlog ontbrandde en het land raakte hevig verdeeld tussen enerzijds de aanhangers van erfstadhouder Willem V en diens oligarchische regentenbewind met zijn lucratieve en erfelijke ambten en privileges (de Orangisten), en anderzijds de verlichte burgerij die naar democratischer vormen van volkssoevereiniteit streefde. Daartoe behoorden niet alleen veranderingsgezinde aristocraten, maar vooral ook velen uit de achtergestelde religieuze minderheden die hun emancipatiestreven beloond wilden zien met politieke en staatsrechtelijke gelijkstelling. Dat tot de laatste groep zeker ook remonstranten en doopsgezinden behoorden, was niet verwonderlijk. Anders dan vroeger dreef het weldenkende en ooit nogal stille

30 *Philosooph* (1766), 150-151. Zie voorts Paasman, *Reinhart* (1984), 119, en Visser, 'Verlichte doopsgezinden' (2007), 150-151, noot 69. Het origineel telt achttien kwatrijnen, maar Van Engelens versie bevat één minder: het vierde kwatrijn over de geliefde van de ik-figuur, Delia, aan wie de ik als een slaaf onderworpen is, paste niet in Van Engelens opzet en werd weggelaten. Vergelijk de verschillende sferen van beide gedichten in bijvoorbeeld de vertaling van het vijfde kwatrijn in Van Engelens vierde:

Shenstone, 74:

See the poor native quit the Lybian shores,
Ah! Not in love's delightful fetters bound!
No radiant smile his dying peace restores,
Nor love, nor fame, nor friendship heals his wound.

Van Engelen, 150:

Zie d' armen Negerslaaf zyn Vaderland ontrukkt,
Geboeid, helaas! geboeid, maar niet in liefde-boeijen!
Geen blydschap streelt zyn ziel, door ramp op ramp verdrukt;
Hy voelt, door niets getroost, gestaëg zyn droefheid groeijen.

deel der doopsgezinden enthousiast mee op de vleugels van de Verlichting die van meet af aan door doperse intellectuele en culturele voorhoedes omarmd werd.³¹ Dat viel ook anderen op, zoals de uit Mainz afkomstige geleerde Georg Forster, die samen met de jonge Alexander von Humboldt op een reis door West-Europa in 1790 met Hollandse doopsgezinden kennismaakte, en tot zijn verbazing vaststelde:

Diese Mennoniten sind nicht mehr die alten fanatischen Wiedertäufer; es giebt in den Niederlanden keine aufgeklärtere und vernünftigere Menschen. ... Die Wohlfahrt des Staates hat keine herzlicheren Freunde, die Freiheit der Verfassung und der Vernunft keine eifrigeren Verfechter [=voorstanders], die Wissenschaft keine thätigeren [=daadkrachtiger] Beförderer als diese, jetzt in ihrer Kleidung von den anderen Einwohnern nicht mehr zu unterscheidenden Mennoniten. Sie zählen viele der reichsten Familien in Holland zu ihrer Gemeinschaft, deren jetziges religiöses Band ... in einem bescheidenen und schüchternen Gebrauche der Vernunft bei allen unauflösbaren Zweifeln des Übernatürlichen ... besteht.³²

De Republiek raakte drastisch verdeeld. De patriotten organiseerden zich in milities of exercitiegenootschappen om zo nodig gewapenderhand de zaken aan te pakken. Tegen 1787 waren in verschillende plaatsen de bakens al verzet, en traden patriotten toe tot de stedelijke regeringen, daartoe aangezet door het zogenaamde *Leids Ontwerp* (1785), waarin de doopsgezinde courantier uit Delft, Wybo Fijnje, en de Leidse predikant François Adriaan van der Kemp de hand hebben gehad. Na het échec van midden 1787 nabij Goejanverwellesluis, waar de prinses-gemalin, Wilhelmina van Pruisen, aan een patriottische aanval ontsnapte, en de Pruisische troepen van haar broer spoedig orde op zaken kwamen stellen, werd de eerste patriottenrevolte in de kiem gesmoord. Honderden patriotten vluchtten toen naar de Zuidelijke Nederlanden en naar Frankrijk, wachtend op betere tijden. Anderen hielden zich tijdens de restauratie van het stadhouderlijke bewind schuil en ondernamen conspiratieve acties binnen de bestaande culturele genootschappen. In de winter van 1794/1795 resulteerde dit in een inval van Franse troepen in ons land, met

31 Zie hierover Visser, 'Verlichte doopsgezinden', (2007), 121-157, idem, *Keurige ketters. De Nederlandse doopsgezinden in de eeuw van de Verlichting* (Amsterdam, 2004; oratie VU).

32 Johann Georg Adam Forster, *Ansichten Vom Niederrhein, Von Brabant, Flandern, Holland, England Und Frankreich, Im April, Mai, Und Junius 1790. Zweiter Theil* (Berlin, 1791), 514-515. Vgl. Simon Vuyk, 'Georg Forster in Amsterdam', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 25 (2007), 25-26. In 1792-93 verscheen bij Christiaan Plaat te Haarlem een Nederlandse vertaling. Dat Forster expliciet naar het uiterlijk van de doopsgezinden verwijst, zal te maken hebben gehad met de omstandigheid dat hij sinds zijn jeugd rondom Danzig (Gdańsk) en in de oostelijk daarvan gelegen Werders, maar later ook in Mainz en het omliggende Rheinland-Pfalz overwegend bekend was met het stemmig geklede, conservatieve zwarte-pakkenvolk van Menno.

in hun kielzog talloze gevluchte patriotten, wat de stadhouder Willem V noopte tot zijn vlucht naar Engeland. Na deze fluwelen revolutie werd de Bataafse Republiek uitgeroepen, waardoor Nederland van een federatieve staat veranderde in een ge-centraliseerde staat naar Frans model, met in Den Haag een Nationale Vergadering, bestaande uit volksrepresentanten die in een districtenstelsel waren verkozen. In maart 1796 kwam deze voor het eerst bijeen. Een van haar eerste taken was de opstelling van een grondwet, de *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk*, die pas na enkele staatsgrepen in 1798 tot stand kwam.³³ Daarin werd tevens de scheiding van kerk en staat geregeld, wat een einde maakte aan de eeuwenlange dominantie van de gereformeerde kerk.

Deze roerige periode van revolutie en emancipatie van de kerkelijke minderheden valt min of meer samen met de oprichting door overwegend doopsgezinden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (het Nut) in 1784, die evenzeer gevoed werd door de Verlichting, waarbij het Nut politieke en godsdienstige neutraliteit voorstond. Tal van patriotten waren ook actief in het Nut en zijn fijnmazige net van lokale departementen. In het Nuts-denken, dat het sociaal-culturele beschavingsoffensief op het gebied van scholing en verheffing van de lagere klassen als vrije burgers een 'boost' gaf, stonden de rede en de natuurlijke theologie centraal. Het was de christelijke ethiek van deugd en zedelijkheid die de mens moest opleiden en verheffen tot een nuttig lid van de maatschappij.³⁴ Het zal niet verbazen dat opnieuw de verlichte nazaten van Arminius en Menno in dit politiek en sociaal-cultureel innovatieve tijdperk van bredere beschaving, bewustwording en bevrijding voorop liepen.

*Wybo Fijnje – 1778, François Adriaan van der Kemp – 1781
& Jan de Kruyff Jr. – 1783*

De volgende drie doopsgezinden die zich nadrukkelijk tegen de slavernij zouden uitspreken, hebben met elkaar gemeen dat zij, met Leiden als thuisbasis, in deze revolutionaire fase van het patriottisme een vooraanstaande rol hebben gespeeld: Fijnje, Van der Kemp en De Kruyff Jr.

33 Zie de eerste helft van het nogal generaliserende hoofdstuk 9 van Allen e.a., *Staat en Slavernij* (2023), 133-140.

34 Zie A. de Groot, "God wil het waar geluk van 't algemeen". Nutspublikaties van de eerste vijftig jaar over godsdienst en zede', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee Eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984* (Edam, 1984), 232-233.

Wybo Fijnje; olieverf van/naar mogelijk Taco Scheltema (ca. 1800) (RKD)

WYBO FIJNJE (1750-1809), een Haarlemse predikantenzoon, woonachtig te Leiden, begon na zijn opleiding aan het Seminarium kortstondig zijn carrière als leraar in Deventer (1774), maar verkaste spoedig naar Delft waar hij vanaf 1775 uitgever/journalist van de *Hollandsche Historische Courant* werd. Datzelfde jaar trouwde hij met de niet onbemiddelde dochter van de Leidse uitgever van de *Gazette de Leyde*, Emilie Luzac, lidmaat van de Waalse kerk. In Delft steeg Fijnje als intellectueel en genootschapsman snel op de sociaal-culturele ladder. Politiek manifesteerde hij zich vanaf 1785 als prominent patriot steeds meer in de voorste rijen. Zijn aanvankelijk lokale krant werd, mede dankzij zijn belangrijke medewerker en propagandist Gerrit Paape, steeds meer een nationale spreekbuis van het revolutionaire activisme. In 1783 was Fijnje betrokken bij de oprichting van het Delftse exercitiegenootschap; in oktober 1785 zou hij, samen met onder anderen Pieter Vreede, François van der Kemp

en Rutger Jan Schimmelpenninck³⁵ het *Leids Ontwerp* opstellen, het politiek-militaire programma van de gemeenschappelijke Hollandse wapengenootschappen. In juli 1787 maakte hij deel uit van het revolutionaire stadspaleis van Delft, maar een paar maanden later moesten hij en de zijnen de wijk nemen naar Antwerpen, Brussel en elders. In april 1789 werd hij officieel verbannen, en vestigde hij zich met zijn gezin in Noord-Frankrijk. Na de Bataafse omwenteling in 1795 keerde Fijnje terug en werd in de nieuwe Republiek lid van het Comité van waakzaamheid, een soort zuiveringscommissie. Voorts trad hij toe tot de Vergadering van Provisionele Representanten en tot het Comité ter ontmanteling van de VOC, het instituut dat bijna twee eeuwen lang de slavernij had gefaciliteerd.³⁶ Op 22 januari 1798 pleegde hij samen met onder anderen Daendels, Vreede, Ockerse en Konijnenburg in Den Haag een staatsgreep om, in hun ogen, de eenheid en ondeelbaarheid van de nieuwe republiek te waarborgen – later betitelden hun opponenten deze coup als het ‘Schrikbewind’.³⁷ Hoe dat ook zij, in deze periode zou Pieter Vreede zijn befaamde antislavernijrede houden, die zo meteen aan de orde komt.

Dat Fijnje zich met verve over de ontmanteling van de VOC ontfermde en een afkeer had van het perverse slavernijsysteem, was al veel eerder gebleken. In Delft was in januari 1778 een afdeling van de een jaar eerder gestichte Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen opgericht. Dit genootschap was in het leven geroepen om het economisch verval een halt toe te roepen door de lokale handel en industrie weer op te krikken. Vooral de Delftse plateelbakkerij stond er beroerd voor. Fijnje was tot thesaurier, penningmeester, van de nieuwe Delftse afdeling benoemd. Anders dan verwacht zou mogen worden, voerde hij op de eerste zitting van de Delftse Tak niet een praktisch pleidooi voor verbetering van de lokale werkgelegenheid, maar luchtte hij zijn hart over de ‘zeer ongelukkige gesteldheid

35 Evenals Fijnje, Vreede en Van der Kemp had ook Schimmelpenninck (1761-1825) een doperse afkomst. Zijn vader Gerrit Schimmelpenninck was een doopsgezinde wijnkoper in Deventer. Zijn gereformeerde moeder kon het niet over haar hart verkrijgen dat haar kind pas later de doop toegediend zou krijgen, waarop Rutgertje alsnog de kinderdoop ontving en gereformeerd werd opgevoed. B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988), 127, 130 en 137.

36 Per maart 1796 werd de VOC genationaliseerd en werden de bewindvoerders ontslagen; om alle zaken af te handelen werd het VOC-octrooi nog verlengd tot eind 1798.

37 Chr. Kroes-Ligtenberg, *Dr. Wjbo Fijnje (1750-1809). Belevissen van een journalist in de patriottentijd* (Assen, 1957); Jacques J.M. Baartmans, *Emilie Fijnje-Luzac. Myne beslommerde Boedel. Brieven in ballingschap 1787-1788* (Nijmegen, 2003), 13-81; Peter Altena, *Gerrit Paape (1752-1803). Levens en werken* (Nijmegen, 2012), passim. Vijf maanden later werd er een nieuwe staatsgreep gepleegd, en werd Fijnje met anderen een tijdlang gevangen genomen. Daarna werd hij ambtelos burger en in 1805 nog hoofdredacteur van de *Bataafse Staatscourant*.

der slaven op de Plantagien in de Westindien.' Hij stelde daarom voor, geheel in lijn met de *corebusiness* van de toenmalige genootschappen, hierover een prijsvraag uit te schrijven. De inzenders dienden 'een uitvoerig en uitvoerbaar ontwerp' te maken 'om de Plantagien in de Westindische Colonien van deezen Staat op een andere wyze als thans door slaven geschied, na vereysch te cultiveeren, en te bearbeyden.' Dat Wybo Fijnje de slavernijeconomie als een verwerpelijk fenomeen beschouwde, mag dan tot zijn eer strekken, zijn Delftse medebestuurders vreesden echter met dit thema de nationale overheid te ergeren, met gevolg dat Fijnje hierin binnen de Delftse Tak een roepende in de woestijn bleek te zijn: zijn voorstel verdween in de la.³⁸

Toen Fijnje aan het Amsterdams seminarium doperse theologie studeerde, vond hij daar in onder anderen Abraham Staal en François van der Kemp twee geestverwanten die evenzeer in het radicale patriottisme zouden opbloeien. Hoewel zij na het proponentschap elk huns weegs gingen, zouden Fijnje en Van der Kemp hun sporen vooral verdienen in de nationale politiek van de Bataafse Republiek. Staal zou vooral in patriottistisch Friesland furore maken, soms tot ergernis van zijn Leeuwarder gemeente.³⁹

FRANÇOIS ADRIAAN VAN DER KEMP (1752-1829) was vanaf 1777 aan de slag gegaan als leraar van de Leidse doopsgezinde gemeente.⁴⁰ Het lijkt geen twijfel dat Cornelis van Engelen regelmatig onder het zondagse gehoor zat van deze activistische predikant. In Leiden werd Van der Kemp's patriottenvuur al maar hoger opgestookt: gaandeweg zouden hij en de hierna te bespreken Pieter Vreede als informele leiders van het Hollandse patriottisme de politieke koers en strategie bepalen.⁴¹ Van der Kemp was een van de oprichters van het exercitiegenootschap van de sleutelstad en trad op als secretaris; voorts was hij nauw bevriend met de reeds genoemde voorman, Joan

38 Altena, *Gerrit Paape* (2012), 110-111 (citaat).

39 Abraham Staal (1752-1804) was doopsgezind predikant te Goes (1779), Bolsward (1787) en Leeuwarden (1788); hij combineerde preek en revolutie, en behoorde tot de harde kern van het Friese patriottisme. In 1796 werd hij benoemd tot raadsheer in het Hof van Friesland (1796). Na de staatsgreep op 12 juni 1798 door het Uitvoerend Bewind werd hij met tal van anderen in bewaring overgebracht naar paleis Huis ten Bosch in Den Haag. Ondertussen beklagde de doopsgezinde gemeente zich over zijn gedrag en afwezigheid, waarop hij in 1797 werd ontslagen. J.R. Kuiper, 'Staal, Abraham', in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* 5 (2001), 486-488, op DBNL.

40 Zie voor Van der Kemp: M. Onnes Mzn, 'De vermaner François Adriaan van der Kemp', in: *DB* 47 (1907), 99-151; Helen Lincklaen Fairchild, *Francis Adrian van der Kemp 1752-1829. An Autobiography together with Extracts from his Correspondence* (New York & London, 1903).

41 Altena, *Gerrit Paape* (2012), 229.

Spotprent op François Adriaan van der Kemp, staande op de kansel van de doopsgezinde kerk te Leiden, half als predikant en half als aanvoerder van het exercitiegenootschap; anonieme gravure (1786)

Derk van der Capellen tot den Pol.⁴² Van der Kemp schroomde niet om op de kansel zijn democratische ideeën, geïmpregneerd met revolutionaire vrijheidsgedachten, te vermengen met zijn religieuze inzichten. In heldere taal en pakkende *oneliners* stortte hij zijn geëngageerde preken over zijn Leidse broeders en zusters uit. In één daarvan, een leerrede die al van vóór 1781 moet dateren, preekte hij naar aanleiding van Efeziërs 6:5-9 over ‘De Plichten der Heeren en Knechten’. Hij valt daarin meteen met de deur in huis: ‘Alle menschen zyn Vrygebooren. De natuur kent geen Vorsten nog Onderdaenen; de vrywillige dienstbaerheid kan, onder zekere bepalingen,

⁴² Zie Erik Halbe de Jong, *Weldenkende burgers en oranjeliefhebbers. Patriotten en prinsgezinden in Leiden 1775-1795* (Hilversum, 2014), 131-132, 135, 153. Ook de na te noemen doperse dichter-koopman Jan de Kruijff Jr. behoorde tot de patriotse kopstukken van de sleutelstad; aldaar 235, 238.

verdedigd worden; 't geweld alleen maekt slaeven.' En hoewel deze preek niet de slavernij tot thema heeft, ontkomt hij er niet aan onmiddellijk hierna dat malicieuze systeem van menshandel neer te sabelen:

De Slaverny schandvlekt de menschelyke natuure. 't Is 't minste ... dat men hem van 't bestuur zyner daeden beroove. 't Is 't minste ... dat men hem in zyne rechten verkorte ... hy moet met beesten gelyk gesteld, hy moet beneden dezelve vernederd worden. 't Is geen harsenschim, myne Vrienden! welke ik U schetze, welke ik bestryde; de Slaverny, welke op geen geweld gegrond is, bestaet alleen in de verbeelding. Wy hebben die onder 't oge, zo als zy plaets vindt onder de beschaefde volken van Europe; onder deze maekt men zich aen dit euvel schuldig, zonder dat ons' Vaderland, in 't welk zo veel bloeds voor de Vryheid is vergoten, van deze smette is beveiligd. 't Is een tak des handels geworden, en deszelfs snoode winsten worden door den Koopman even greetig ingezameld en met even weinig wroeging genoten, als de Landman [=boer] 't brood nuttigt, in 't zweet zyns aengezichts gewonnen. In dezer voegen maekt zich de mensch met de boosheid gemeenzaem, hy begint met een wormpje, met een vogeltje te martelen, en eindigt met den vadermoord.

Of het doperse kerkvolk van Leiden ooit gedroomd had op deze prille dag des Heren zo activistisch bij de lurven gepakt te worden, vermelden de annalen niet. We moeten Van der Kemp maar op zijn woord geloven dat hij zijn kudde, die hij hoog achtte, nog voor schrijnender waarheden had behoed:

Gode zy lof, myne Vrienden! dat ik niet gedrongen, worde door plicht, eene geheele Leerrede te schikken, om 't onrechtvaardige, 't haetelyke, het onchristelyke des Slavenhandels voor U open te leggen; dat ik myne woorden niet behoeve te wikken, om dezen of geenen, aen deze boosheid schuldig, niet te verbitteren. Gy kent de rechten der menschelyke natuure, en eerbiedigt dezelve. Gy zyt Christenen, en zyt overtuigd geworden, dat één God de Vader is van allen.⁴³

43 F.A. van der Kemp, *Elfal Kerkelyke Redevoeringen* (Leiden, Leendert Herdingh, 1782), 133-134 en 136. Uit het onmiddellijke vervolg zou zelfs opgemaakt kunnen worden dat er onder Van der Kemps gehoor zelfs geen kerkvolk, geen dienstknechten en -maagden zaten, wat nogal veelzeggend is voor de sociale structuur van zijn gemeente. Want de volgende zin van de preek luidt: 'Hoewel nu weinigen, *geenen misschien* [mijn cursivering], van den dienstbaeren staet, zich hier ter plaetse bevinden, zal 't echter zyne nuttigheid hebben der zelve plichten te ontvouwen' (137)! Van der Kemp was in 1781 plotseling ernstig ziek geworden, waarop de gemeente had ingestemd met een tijdelijk verblijf in zijn oude gemeente Huizen. Tijdens zijn genezing had hij bovenstaande prekenbundel samengesteld over de menselijke plichten, die aan de Huizer gemeente was opgedragen. Onnes, 'De vermaner' (1907), 134-142.

Dat Van der Kemp, anders dan zijn Leeuwarder collega Staal,⁴⁴ in deze gemeente wel een potje kon breken, blijkt uit het vervolg. In 1785 gaf de doopsgezinde goegemeente hem toestemming om zijn politieke strijd en propaganda elders in het land uit te venten. Hij richtte toen onder andere in Heusden en Wijk bij Duurstede wapengevoetschappen op. Omdat hij in het ooit befaamde Dorestad aan de Romeinse *limes* zo veel aanhang verwierf, werd het stadje spottend zelfs ‘Menno-Durum’ genoemd.⁴⁵ Echter, toen de patriottenopstand van 1787 door de Pruisische interventie in de kiem gesmoord werd, zou Van der Kemp in juli worden opgepakt, in Amersfoort en vervolgens Utrecht gevangen gezet. Vanuit zijn cel verzocht hij toen zijn Leidse gemeente om ontslag uit het predikambt, wat hem ‘alleszins honorabel’ werd verleend, ‘alles onder verschuldigde dank erkenning voor de loffelijke en gewichtige diensten’. Bovendien kreeg hij, afhankelijk van de verdere ontwikkelingen, nog drie maanden lang zijn volledige traktement uitgekeerd. Omdat hij in de Republiek tot *persona non grata* was verklaard, zette hij met zijn gezin in mei 1788 voet aan wal in New York om zich voorgoed in Amerika te vestigen.

De secretaris van de kerkenraad, die toen nog enige tijd intensief met Van der Kemp correspondeerde, was JAN DE KRUYFF JR. (1755-1821).⁴⁶ Dit multitalent uit de deftige Leidse burgerstand zat net als zijn dichtende vader in de lakenhandel, maar was ook advocaat en schilder, terwijl hij als dichter en vertaler van klassieke eveneens enig aanzien genoot. Tot het binnenmarcheren van de Pruisische troepen in Leiden, september 1787, had De Kruyff Jr. zitting gehad in het patriotse College van Geconstitueerden dat bij de Leidse vroedschap allerlei hervormingen had weten af te dwingen.⁴⁷ Dat ook De Kruyff Jr. zich tegen de koloniale mensenhandel in een

44 Staal, een politieke intrigant van statuur en als leraar een lastige ijdelruit die voortdurend verstek liet gaan, werd ten langen leste door zijn Leeuwarder gemeente niet meer gepruimd en in april 1797 ontslagen. Uit ongenoegen kraakte hij op 24 september de vermaning aan de Wirdumerdijk en hield voor een grote schare nieuwsgierigen een scheldpreek, waarin hij de kerkenraad voor rotte vis uitmaakte. Na afloop richtte het gehoor grote schade aan het interieur aan en liet de gemeente met een puinhoop achter. Zie: Jacques Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker, 2002), 391-393.

45 P.J.H.M. Theeuwes, *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787). Een bijdrage tot kennis van de Nederlandse geschiedenis in het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Hilversum, 2002), 550.

46 L.G. Poole, *Bijdragen tot de Kennis van het Kerkelijk Leven onder Doopsgezinden ontleend aan het archief der Doopsgezinde Gemeente te Leiden* (Leiden, 1905), 109-113; citaten op p. 112. Onnes, ‘De vermaner’ (1907), 129-133.

47 Hij was in de Leidse gemeente gedoopt in 1777, maar studeerde daar reeds vanaf zijn twaalfde rechten. Hij was lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en het Leidse dichtkundig genootschap Kunst wordt door Arbeid verkregen. Hij was meerdere perioden kerkenraadslid. Patriot in hart en nieren schreef hij o.a. een ronkend gedicht op het Leidse exercitiegenootschap van Van der Kemp, *De Sociëteit van Wapenhandel, onder de spreuk: Voor Vrijheid en Vaderland*

gedicht had geweerd, 'De slaavenhandel' getiteld, hoeft in dit Leids verlichte milieu niet te verbazen. Bekend is dat hij het werk in 1783 in het Leidse dichtgenootschap 'Kunst wordt door Arbeid verkregen', evenzeer een bolwerk van patriotisme, had voorgedragen, maar de tekst is helaas niet meer overgeleverd. Blijkens het getuigenis van een toehoorder had De Kruyff Jr. met zijn lyrische aanklacht 'de barbaarsche handelwijze onzer Mede-Christenen, met die ongelukkige menschen, zo duidelijk doen zien; dat men een Monster diend te weezen, om 'er geen gevoel van te hebben'.⁴⁸

De remonstrant Jan Konijnenburg – 1790

In Engeland waar een lange traditie van politiek debat bestond, was in 1787 te Londen de 'Society for Effecting the Abolition of the Slave Trade' opgericht, bestaande uit twaalf leden, merendeels quakers, met kopstukken als Granville Sharp, Thomas Clarkson en de parlementariër William Wilberforce. Eerder al, in 1783, hadden zo'n driehonderd Engelse quakers – zij hebben in deze kwestie vrijwel permanent de publieke opinie bestookt – met een petitie bij het Engelse parlement op afschaffing van de slavenhandel aangedrongen. Een dergelijke beweging bestond niet in de Republiek, maar stimuleerde wel individuele protesten, vooral uit kringen van doopsgezinden en remonstranten. Een van de belangrijkste woordvoerders werd de remonstrantse predikant Jan Konijnenburg (1758-1831), die tevens een van de oprichters was van het departement van het Nut in zijn standplaats Utrecht.⁴⁹ In 1790 werd Konijnenburg benoemd tot hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium te Amsterdam, waar hij nauw zou samenwerken met de hoogleraren Gerrit Hesselink en Rinse Koopmans van de Doopsgezinde Kweekschool. Konijnenburg had in 1789

(1784). Zie voor zijn lokale politieke carrière: De Jong, *Weldenkende burgers* (2014), 235-240. Later werd hij in de Bataafse Republiek lid van het Provinciaal Comité van Holland 1796-1798; daarna was hij nog curator van de Leidse Universiteit (1798-1812), lid van de Raad van Binnenlandse Zaken (1801-1805), wethouder (1808-1811), en vrederechter (1811-1819).

48 Zie Paasman, *Reinhart* (1984), 239, noot 181a, die verwijst naar de inleiding van een antislavernijstuk van G. Brender à Brandis in het *Taal-dicht en Letterkundig Kabinet* 6 (1784), 32, waar Brender à Brandis getuigt: 'de Heer J. de Kruijff heeft in het voorgaande Jaar, in een dichtstuk, getijld: *De Slaavenhandel*, aan de Leydsche Kunstgenooten, de barbaarsche handelwijze ...' Mogelijk is het dichtstuk in 1807 verloren gegaan als gevolg van de buskruitramp die ook de vergaderruimte van het dichtgenootschap verwoestte.

49 Zie voor een biografie van Konijnenburgs leven en werk: Vuyk & Gruppelaar, *Jan Konijnenburg* (2013), 17-42; nog uitvoeriger is Konijnenburgs leven beschreven in hoofdstuk VI van Simon Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije Christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)* (Amsterdam, 1995), 92-189.

samen met zijn lutherse en doopsgezinde collega's Fortmeijer en Albertus Johannes Hoekstra (1763-1817)⁵⁰ het maandblad *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* (1789-1794) opgericht, dat nauw aan het Nut gelieerd was. Konijnenburg bracht hierin herhaaldelijk de slavernijkwestie ter sprake, onder verwijzing naar het Engelse abolitionistische debat.⁵¹ Een van de meest fundamentele protesten die tegen de slavernij geschreven zijn, was zijn essay 'Proeve eener Verhandeling over den Slaavenhandel en den Aankleeve van dien', dat in het vierde deel van de *Bijdragen* (1790) verscheen.⁵² Op grond van het natuurrecht, de voorrechten van de godsdienst en het primaat van rechtvaardigheid wees Konijnenburg daarin de slavenhandel af. Persoonlijke vrijheid zal tot een hersenschim verworden, zo was zijn redenering, indien tirannen zich aanmatigen over de wil en wens van elk mens te beslissen. Onmenselijkheid mag nimmer gerechtvaardigd worden door ongeremd eigenbelang: een schreeuwend onrecht dat de dagelijkse praktijk kenmerkt van de slavernij, waardoor de zwarte bevolking door kolonisatie en commercie gemanipuleerd wordt en gedegradeerd is tot willoos werktuig. Tegen dergelijk amoreel opportunisme moet daarom een halt toegeroepen worden. De geknechten van Suriname hadden zijns inziens het recht om als vrije burgers het zelfbestuur in handen te nemen en de schuldigen van deze wantoestanden te straffen.⁵³ Net als na te behandelen doopsgezinden Pieter Vreede en Jacob Hendrik Floh zou ook Konijnenburg de landelijke politiek ingaan en bijdragen aan de totstandkoming van de eerste Nederlandse grondwet (1798).⁵⁴

50 De uit Emden afkomstige Hoekstra die eerder in Edam (1784-1786) en Westzaan-Noord (1786) had gestaan, was met de Nieuwenhuysens medeoprichter van het landelijke Nut geweest. Hij was opgeleid aan het seminarium van de Amsterdamse zonnisten, en bezette in Utrecht (1786-1793) de plek van de meer orthodoxe der twee predikantenplekken. In enkele van zijn publicaties betitelde hij zichzelf als: 'Leeraar der Hervormde Doopsgezinde Christenen.' Zijn Utrechtse ambtsperiode werd gekenmerkt door veel gedoe. A.M.L. Hajenius, *Dopers in de Domstad. Geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht 1639-1939* (Hilversum, 2003), 237-238.

51 Vuyk, 'Remonstrantse en doopsgezinde protesten', 172-180.

52 Het stuk was een reactie op een opportunistische rede ter verdediging van de slavenhandel, die de koopman Abraham Barrau in februari 1790 in het Departement Amsterdam van het Nut had gehouden. Zie: Vuyk & Gruppelaar, *Jan Konijnenburg* (2013), 112; de tekst van het essay is aldaar afgedrukt op p. 119-141; zie tevens Vuyk, 'Remonstrantse en doopsgezinde protesten', 176-184, en Vuyk, 'Georg Forster', 31.

53 *Idem*, 31-32.

54 Zie het lemma 'Prof. J. Konijnenburg' op *Parlement.com*: In 1797 werd hij namens Amsterdam afgevaardigd als lid van de Tweede Nationale Vergadering, waar hij onder meer ijverde voor gelijke rechten voor de Joden. Vervolgens bleek hij een warm voorstander van de staatsgreep van 22 januari 1798 en de daarop volgende Staatsregeling die hij samen met onder andere Ockerse mee heeft helpen redigeren. Na de regimewisseling van juni 1798 was zijn politieke rol uitgespeeld en werd hij tot 1827 weer hoogleraar van het Remonstrants Seminarium.

Ondertussen had ook hij het tijdschrift *De Republikein* (1795-1797) in het leven geroepen, waarin hij zijn maatschappelijk en theologisch radicale visie verder uitdroeg. Toch bestond er in de 'latent behoudende' remonstrantse broederschap de nodige scepsis over Konijnenburgs 'goddeloze', radicale Verlichting waarin, zo vond men, belangrijke aspecten van de remonstrantse theologie waren prijsgegeven. Het is dan ook maar de vraag in hoeverre zijn strijd tegen de slavernij bij de eigen achterban effect heeft gesorteerd. Simon Vuyk, kenner bij uitstek van het remonstrantisme en zijn relatie tot de slavernij, stelt dat de financiële profijtten uit de slavernij-economie in de remonstrantse broederschap geen apart punt van discussie vormden, wat mutatis mutandis ook voor de doopsgezinden gold. 'Recente publicaties hebben aangetoond dat "iedereen" op de een of andere manier van de Surinaamse plantages profiteerde,' zo concludeert Vuyk.⁵⁵

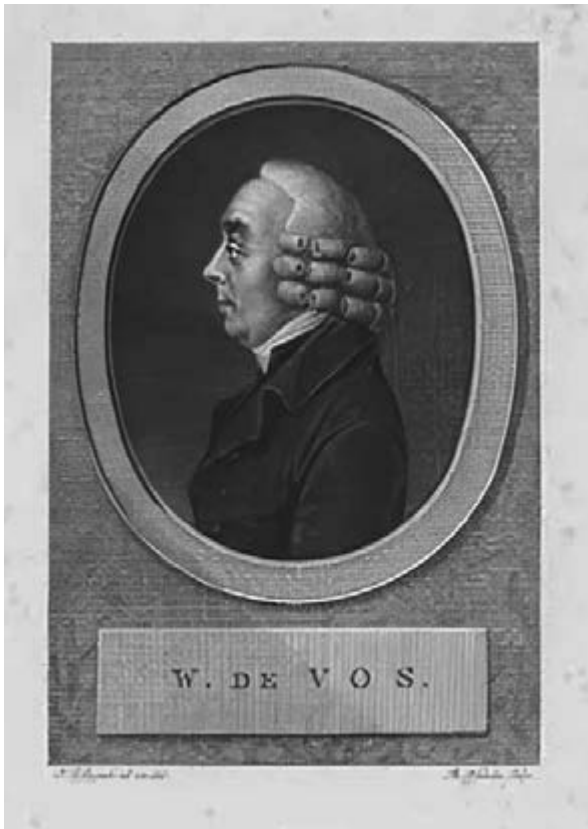
Jan van Geuns & Willem de Vos – 1797

Dat persoonlijk profijt en publiek protest toen kennelijk geen traceerbare morele schuring veroorzaakten, was zeker ook van toepassing op de volgende doperse hoofdpersoon uit het antislavernijdebat: WILLEM DE VOS (1737-1823), sedert 1762 predikant van Lam en Toren te Amsterdam. Hem kennen we als de 'vrije vriend der waarheid', die in 1797 het van een pseudoniem *Philaethes Eleutherus* voorziene betoog *Over Den Slaven-Stand* liet verschijnen, dat ingeleid en voor uitgave geredgemaakt was door de veel jongere predikant Jan van Geuns.⁵⁶ De Vos was in 1759 zijn carrière in Haarlem begonnen, waar hij in 1766 trouwde met Elisabeth Kops. In Amsterdam zou hij zich verdienstelijk maken door in 1801 krachtig aan de fusie tussen de gemeenten van Lam en Zon mee te werken. Hij was een studieuze doch bescheiden man die in 1786 bedankte om Oosterbaan aan het Seminarie op te volgen. Hij schreef tal van bekroonde prijsverhandelingen voor verschillende geleerde genootschappen.⁵⁷ Nadat hij in 1774 weduwnaar was geworden, huwde hij anderhalf

55 Zie Vuyks samenvatting van de problematiek op het blog: www.remonstranten.nl/blog/actueel/protest-van-remonstranten-tegen-de-slavernij/, onder het kopje: 'Iedereen profiteerde' (geraadpleegd op 04-10-2023); Vuyk & Gruppelaar, *Jan Konijnenburg* (2013), 39.

56 [Willem de Vos], *Philaethes Eleutherus Over Den Slaaven-Stand; Met Eenige Aantekeningen En Een Voorbericht Van Den Uitgever, Jan van Geuns* (Leiden, David du Mortier, 1797). Zie hierover uitvoeri- ger: Vuyk, 'Remonstrantse en doopsgezinde protesten', 189-196, waarop ik mij voornamelijk baseer, tenzij anders vermeld. In de *Leydse Courant* van 3 juli 1797, 4, werd ervoor geadverteerd.

57 Zie Knipscheer, 'Vos (Willem de)' in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 10, 1138-1139, op DBNL; I.H. van Eeghen, 'De familie De Vos: kerk, kunst en zaken', in: *DB 6* (1980), 124-136, m.n. 125-126, 130.

Willem de Vos; gravure door
Reinier Vinkeles I (ca. 1787)
(RKD)

jaar later met Jacoba Stokkelaar – haar kennen we sinds Lambours artikel als aandeelhoudster in de slavernij-economie.⁵⁸

Coauteur, in feite inleider en tekstbezorger van De Vos' betoog, de Leidse predikant JAN VAN GEUNS (1764-1834), was de oudste zoon van de beroemde Groningse medicus Matthias van Geuns en Sara van Delden. Aanvankelijk studeerde Jan medicijnen in Harderwijk en Utrecht, maar switchte – hoewel reeds gepromoveerd in de filosofie – naar de theologie van de Amsterdams Kweekschool (1786-1789), waar hij De Vos, een vriend van zijn vader, als *pastor loci* meemaakte. Van Geuns zou van 1789 tot 1814 in de Leidse gemeente voorgaan. Als volbloed patriot hield hij in 1795 in zijn gemeente – geen club van orangistische en apolitieke dovemans oren, zoals

⁵⁸ Lambour, 'Slavernij-economie', 198.

Jan van Geuns; anoniem portret (ca. 1800) (RKD)

gebleken – een gloedvolle preek over de nieuwe tijden van de Bataafse Republiek.⁵⁹ Het traktaat van De Vos heeft de opzet en omvang van een prijsverhandeling⁶⁰ die, zo lijkt het, echter nooit was ingezonden, totdat zij in handen kwam van Van Geuns. Die verkreeg van De Vos de vrijheid om waar nodig en naar believen het werk aan te vullen en vervolgens uit te geven, zonder echter 's mans naam te onthullen. Van Geuns

59 W. Christiaens & M. Evers, *Patriotse Illusies in Amsterdam en Harderwijk. De patriottentijd in Amsterdam en Harderwijk, weerspiegeld in de brieven van Steven Jan en Jakob van Geuns, zonen van de Harderwijkse hoogleraar Matthias van Geuns, 1784-1788* (Hilversum, 2002), 45-47 en 168. De preek gaf hij uit onder de titel: *Eendragt, Nederigheid En Onbaatzuchtigheid, Noodzaaklijk Ter Volkome Vestiging Der Burgerlijke Vrijheid. Leerrede ... Uitgesproken In De Godsdienstige Vergaderplaats Der Doopsgezinde Christenen Te Leyden, Den XXI. Junij MDCCXCV* (Leiden, Herdingh & Du Mortier, 1795).

60 Centraal staat dan ook de kwestie die De Vos aldus formuleert: 'Welke nu, is de vraag die ik my ter beantwoording voorstel, *zyn, aangaande dit stuk* [=de slavernij], *de voorschriften, uitspraakken, aanwyzingen en verpligtende levensregelen, der wysgeerige of natuurlyke zo wel als der Christlyke Zedekunde?*' Zie de recensie van het boek in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1798), 20-24, citaat op 21. De Vos' traktaat telt 128 bladzijden, en kent een inleiding, twee hoofddelen en een besluit (p. 1-94), waarna nog zeven bijlagen volgen (p. 95-128).

voegde ter opheldering van enkele passages uit De Vos' betoog een lange voorrede van 42 bladzijden aan het traktaat toe, dat in twee delen een christelijk en filosofisch overzicht biedt van de slavernijgeschiedenis sedert het antieke heidendom. In retorische vragen stelt De Vos de slavernij aan de orde: 'Wie verfoeit dan niet terstond eenen gruwel, zo, hemelergende? Kunnen menschen, laat staan christenen, ze wel genoeg vervloeken? En spreekt het niet van zelve, dat de uitrooiing daar van, voor de weldaadigste en roemrijkste helden-deugd te houden zij?' De christelijke en de antieke zedenleer van liefde en rechtvaardigheid, geijkt door de natuurwet (de natuur kent geen slaven, alleen mensen), impliceren een staatsleer die gebaseerd is op persoonlijke vrijheid. De slavenhandel, zo betoogt hij verder, is als zodanig zo 'gruwzaam en misdaadig' dat Jezus en de apostelen het onnodig hebben gevonden zich daarover nog specifiek te uiten – wat een curieuze *twist!* Was door de Wet van Mozes aan de Joden niet voorgehouden om menselijkheid te betrachten tegenover de dienstbaren? De Vos en Van Geuns verwezen naar het werk van Rousseau, Montesquieu en B.J. Frossard, *De zaak der negerlaaven* (1790), dat door Betje Wolff uit het Frans was vertaald.⁶¹ Weliswaar

maakte evenwel de hervorming het afschaffen des slavendiensts, op veele plaatzen, bestendiger. Evenwel is 'er ginds en elders van den ouden zuurdeessem, onder andere benaamingen, nog verbaazend veel over gebleeven; ja wie gevoelt niet het zo schreeuwend strijdige, dat veele staaten en rijken in Europa, de slavernij in hunne eigen landpaalen vernietigd hebben als onwettig en onchristelijk, terwijl dat zij ze nochtans in hunne bezittingen aan de andere zijde des evenaars handhaaven, begunstigen, en door veelerlijke wetten, schraagen?

De Vos prijst daarom de Denen en de quakers in Noord-Amerika, die eerder dan alle anderen Jezus' roep om rechtvaardigheid hadden nagevolgd en de mensenhandel verboden:

Zo liet het zich te gemoete zien, dat ook eerlang dit zo groote kwaad uitsterven, en zich alomme vertoonen zouden waare en lieflijke vruchten, eener wel begreepene leer, van *vrijheid, gelijkheid, en algemeene broederschap* tusschen alle de natuurgenootten, de gesamenlijke kinderen van denzelfden God en Vader!⁶²

61 Oorspronkelijke titel: *La cause des esclaves nègres* (Lyon, 1789). In een voetnoot op p. 84 voegt De Vos eraan toe: 'Dit, overschoone boek las ik voor eenige jaaren. Om meer mijne eigen gedachten te leveren, stelde ik het mij, onder het vervaardigen van dit opstel, tot een wet, het zelve, niet in te zien. Na dat alles reeds in het net geschreven was, heb ik FROSSARD wederom doorgelopen. – En hoe overtuigend is hier alles!'

62 *Philalethes Eleutherus Over Den Slaaven-Stand* (1797), citaten op resp. 8, 43-44 en 93. Uitvoeriger: Vuyk, 'Remonstrantse en doopsgezinde protesten', 189-196.

Pieter Vreede & Jacob Hendrik Floh – 1798

Een echo van deze redenering, maar dan veel compacter, kilo's kernachtiger en *linea recta* uit het hart, is te horen in de toespraak van de eerste 'minister-president' van Nederland, Pieter Vreede. Dit gedenkwaardige betoog sprak hij op vrijdag 2 juni 1797 uit ten overstaan van de Nationale Vergadering te Den Haag. Het begin daarvan zette meteen de toon:

Het belangryk oogenblik is daar, waarin het lot der geschonden menschlykheid zal beslist worden. Het oogenblik is daar, dat zal uitspraak doen, tusschen belang en pligt. Ach mogten onze rampzalige Afrikaansche Medebroeders, door Bataafsch geweld, in Amerika vervoerd, en tot eene eeuwige slaverny gedoemd, troost vinden in de gevoeligheid uwer harten – troost vinden in het gewigt, dat gy zult hechten aan het volbrengen uwer zedelyke verpligtingen!

Met PIETER VREEDE (1750-1837), die we eerder al in het patriottische Leiden aantreffen in gezelschap van onder meer Fijnje, Van der Kemp en Schimmelpenninck, zijn we beland bij een van de radicaalste en belangrijkste figuren uit de geschiedenis van de Bataafse Republiek. Deze man, omringd met tal van doopsgezinde politieke vrienden, die destijds bij tal van tegenstanders echter een slechte pers haalde, zou een omvangrijke studie verdienen.⁶³

Pieter Vreede was afkomstig uit een doopsgezinde familie van aanzienlijke Leidse textielabrikanten, die in de sleutelstad rechten had gestudeerd. Later werd hij een van de grondleggers van de wolindustrie in Tilburg.⁶⁴ Hij was een scherpe, ietwat

63 Deze belangwekkende episode uit de parlementaire geschiedenis wordt heel beknopt behandeld in Allen e.a., *Staat en Slavernij* (2023), 133-134. Zie ook Vuyk, 'Remonstrantse en doopsgezinde protesten', 198. In Leiden werden Van der Kemp en de zijnen voor 'Mennistenvee' uitgescholden; Fijnje werd voor tiran versleten, terwijl men bij geruchte de verdenking verspreidde dat de staatsgreep door Vreedes 'schrikbewind' door omkoping en verraad tot stand was gekomen.

64 Hij trouwde driemaal, eerst met twee remonstrantse zussen, Geertruida en Suzanna Markon, bij wie hij twaalf kinderen zou verwekken, en veel later nog, tot ergernis van zijn oudste kinderen, met een erg jong dame, Maria Marijt die aspiraties koesterde als hofdame van koning Lodewijk Napoleon. Omdat hij de langste tijd in Brabant geleefd heeft, is het onwaarschijnlijk dat hij daar zijn doopsgezinde geloof kon praktiseren. Vuyk, 'Remonstrantse en doopsgezinde protesten', 199, beweert dat Vreede zou zijn overgegaan naar de remonstrantse kerk. Omdat hij later in Lier een hervormde gemeente zou helpen stichten, en enkele van zijn jonge kinderen in Tilburg gereformeerd liet dopen, beschouw ik hem, anachronistisch, als een vrijzinnige *oecumennist*, zoals er later wel meer in de marges van het menniste land zouden rondlopen. Zie de wat curieuze inleiding van: M.W. van Boven, A.M. Fafiane & G.J.W. Steijns in, *Pieter Vreede. Mijn levensloop* (Hilversum, 1994; Egodocumenten 7), 7-25, m.n. 21.

Pieter Vreede; gravure door
Reinier Vinkeles I, naar T.L. (ca.
1800) (RP-P-OB-62.976)

gemankeerde geest, die al vroeg zijn poëtische en polemische pen in gedichten en pamfletten omzette, vaak onder het pseudoniem 'E.H.J' (Een Hollands Ingezetene), 'Frank de Vrij' en 'Hermodius Friso'. Veel van zijn geschriften richtten zich bij herhaling tegen het verval van politiek en economie, tegen het abjecte stadhoudelijke staatsbestel en de aristocratie, waartegenover hij als alternatief de patriottische revolutie preekte. Na de Pruisische interventie van 1787 vluchtte hij eerst naar Antwerpen en vestigde zich later in Tilburg – in Staats-Brabant hielden zich veel patriotten schuil. Vreede ontwikkelde zich ook hier in het zuiden tot een centrale figuur in het patriottisme en werd een belangrijke emancipator van Brabant. Toen in september 1794 de Franse troepen in Tilburg arriveerden, nam generaal Pichegru zelfs intrek in Vreedes huis dat tijdelijk als hoofdkwartier fungeerde. In 1796 werd Vreede namens de kieskring Bergen op Zoom lid van de eerste Nationale Vergadering. Hij ontpopte zich als een groot voorstander van de republikeinse, gecentraliseerde staatsvorm.

Hij was direct betrokken bij de beruchte staatsgreep van 22 januari 1798, waarbij de federalisten het veld moesten ruimen. Een volgende staatsgreep van 12 juni dat jaar maakte een einde aan dat kortstondige revolutionaire 'Schrikbewind', dat desalniettemin belangrijke stappen had gezet. Vreede wist aan gevangenschap te ontkomen en zocht zijn toevlucht weer tot Tilburg. Sindsdien was zijn politieke rol uitgespeeld. Hij zou echter geschiedenis schrijven als belangrijke medeopsteller van de eerste grondwet van ons land, de zogenaamde Staatsregeling die na veel politiek rumoer en geharrewar op 23 april 1798 met grote meerderheid zou worden aangenomen.⁶⁵

In het voortraject hiervan werd er in april 1797 in de Eerste Nationale Vergadering gedebatteerd over de vraag of de constitutie een passage over de afschaffing van de slavernij moest bevatten, zoals Vreede wilde.⁶⁶ Om daar antwoord op te krijgen, werd een commissie ingesteld onder leiding van JACOB HENDRIK FLOH (1758-1830). Deze textielkoopman en Nutsman, in 1796 als radicale democraat voor het district Hengelo in de Nationale Vergadering benoemd, was tevens leraar van de doopsgezinde gemeente Enschede (met enkele onderbrekingen van 1783 tot 1829). In Den Haag had hij zich voor zijn Bataafse burgers al verdienstelijk gemaakt als lid van een speciale commissie die, voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis, de scheiding tussen kerk en staat tot stand zou brengen, wat – op papier althans – voor alle kerkelijke minderheden, de doopsgezinden inclusief, wettelijke gelijkstelling zou betekenen.⁶⁷

De constitutiecommissie die Floh voorzat, sprak zich onomwonden uit voor de vernietiging van de slavenhandel, maar bepleitte echter daarin met voorzichtigheid te werk te gaan. Tevens vonden Floh en zijn commissie het wijselijk de slavernijkwestie in de grondwet met stilzwijgen te laten voorbijgaan, teneinde de 'wijsgerige en onwraakbare grondbeginselen... de hulde van alle stervelingen waardig', niet

65 Met het ontwerpen van een Staatsregeling was in 1796 begonnen door de Nationale Vergadering, die daartoe een constitutiecommissie in het leven had geroepen. Het eerste ontwerp werd in een referendum afgewezen; daarna volgde op 22 januari 1798 de reeds vermelde staatsgreep en werd de tweede Nationale Vergadering omgevormd tot de zogenaamde Constituerende Vergadering, die op 17 maart het ontwerp aanvaardde, waarna via een referendum op 23 april de burgers de Staatsregeling goedkeurden, zodat deze op 1 mei 1798 van kracht werd. Zie www.denederlandsegrondwet.nl.

66 Zie voor de weergave van de discussie en het vervolg daarvan het heldere relaas van Vuyk, 'Remonstrantse en doopsgezinde protesten', 199-206.

67 Zie G. Reudink, 'Jacob Hendrik Floh (1758-1776)', op: www.wieiswieinoverijssel.nl. Hij was in 1785 getrouwd met Machteld Paschen, telg uit een aanzienlijk Twents geslacht, en verwant aan de invloedrijke doopsgezinde Blijdensteins. Hij schreef bekroonde inzendingen voor het Nut, die voornamelijk over onderwijsverbetering gingen, wat één van zijn belangrijkste missies zou vormen, ook na zijn politieke carrière. In 1796 had hij in Den Haag al in een rapport gepleit om het lager onderwijs te nationaliseren en klassikaal alle leerlingen hetzelfde leerprogramma aan te bieden.

Jacob Hendrik Floh, anonieme silhouetgravure; uit C. Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* (1799), plaat 5

te strikt toe te passen.⁶⁸ De motivering daarvan was puur pragmatisch: de nationale economie en haar internationale marktpositie dienden overeind te blijven, de koophandel mocht niet worden aangetast, noch de zeevaart beperkt: voor alles moesten werkgelegenheid en aanzien van Nederland worden bevorderd. Suriname, zo was haar mening, zou zonder slavenstand niet kunnen renderen; het plots afschaffen van de slavernij zou leiden tot opstanden zoals die in Santo Domingo zich in 1787 hadden voorgedaan, wat voor heel Europa een schrikbeeld was geworden.⁶⁹ Kortom, het vaststellen van grondwettelijke beginselen impliceerde niet dat alle consequenties onmiddellijk in dichtgetimmerde wetten moesten worden omgezet – voor de een was dit ‘Realpolitik’, voor de ander echter plat opportunisme!

68 Het rapport Floh werd op maandag 22 mei gepresenteerd, en was samengesteld door commissieleden Blok, Herman Vitringa en Willem Teding van Berkhout. Vuyk houdt het ten onrechte op 1 juni 1797; Paasman heeft 22 mei. Deze vergadering begon met het slot van de toelichting daarop. Daarna volgde de rede van Pieter Vreede.

69 Als gevolg van de Franse Revolutie (1787) kwam het tot een grote slavenopstand op het Caraïbische eiland Saint-Domingue (1791-1798), het Franse deel van het eiland Hispaniola met Santo Domingo als hoofdstad. Zie: Karwan Fatah-Black, *Eigendomsstrijd. De geschiedenis van slavernij en emancipatie in Suriname* (Amsterdam, 2018), 114-115 en 137-139.

Nationale Vergadering te Den Haag; gravure door Reinier Vinkeles I naar Jan Bulthuis (1796)
(RP-P-OB-64.106)

In zijn replek op het commissieverslag, een indrukwekkende rede van zo'n drie kwartier, laat Vreede geen spaan heel van het rapport-Floh, dat hij als een 'kunstig schandstuk' neersabelt. Onder de inmiddels uitdijende rij van bestrijdingen van de slavernijschande uit doperse koker, is haars gelijke niet aangetroffen: niet wat de kracht van argument aangaat, evenmin qua retorisch raffinement, noch wat de doorleefde hartstochtelijkheid betreft. Hierom is deze toespraak, een verbaal monument, gericht tot het parlement en dus tot de gehele Bataafse burgerij van Nederland,⁷⁰ als bijlage toegevoegd, zodat de behandeling hier beperkt kan zijn.

Vreede begint met het stellen van een simpele vraag aan zijn mede 'Burgers Représentanten':

"Zyn de Zwarte bewoners van Afrika, menschen, of zyn zy het niet?" Zyn zy een soort van Wezens, dat door hunne gedaante, tusschen de *Ourang Outang* en de mensch in staat – zyn zy dus geen menschen? Gaat voort dan met ze te kopen en te verkopen,

⁷⁰ Zie ook Paasman, *Reinhart* (1984), 123 en 127.

gelyk gy het Paard en den Ezel tot uwen dienst koopt; maar [11] zyn zy daar en tegen, inderdaad menschen, gelyk zy onbetwistbaar zyn, slaat dan geen schendhand meer aan het Evenbeeld van den Almagtigen God! Slaat dan geen moordhand meer aan uwen Broeder, die u nooit misdaan heeft! ... Zy mogen verguisd worden door hunne bloedbeulen: zy mogen, in het oog van hun, die zich, ongevoelig voor hun noodlot, vetmesten met hun bloed en tranen, veragt worden en miskend, God zy geloofd! daar heeft zich nog geen barbaarschen mond geopend, die heeft durven zeggen: “zy zyn geen menschen.”⁷¹

Hij spreekt er schande van dat in het rapport-Floh ‘de godloosheid der Slaverny’ erkend wordt, maar dat enkel om ‘redenen van Staatkunde en Koophandel’ die goddeloosheid mag voortduren!

O welk eene onzalige uitwerking der onverzadigde geldzugt? Zyn 'er dan geen zee-depligten meer, wier betrachting boven alles gaat? Is het op één stapelen van schatten dan alles, en de deugd niets! Waar zyn wy, Burgers Representanten! zoo wy beweeren, dat goud en schatten, met vertrapping van alle beginzelen van eer en deugd mogen verkregen worden? zal Neêrland dan het moordhol zyn, waar de struikrover en huisdief, die ook hun belang boven hun pligt stellen, vry en ongestraft hunne euvel daden zullen uitoeffenen?

‘O Welk eene erbarmelyke zedekunde’ noemt hij de mening dat de slavernij mag voortbestaan omdat andere grootmachten die ook handhaven! Wij zelf zullen deze woeker der ongerechtigheid moeten stoppen: ‘dan zal ten minsten onze onbezodelde hand hunne ketens en den bloedprys den Barbaaren in het gezicht smyten, en ons onschuldig hart zal met de vry verklaarde rampzalige ... de zegepraal der menschlykheid genieten.’ Waarom verzwijgt het rapport dat ‘het veranderen der slaverny in een vrywillige dienstbaarheid’ tot bloei kan leiden, zoals de Denen hebben laten zien, of de ‘vreedelievende Kwakers in Amerika’, waar nu de ‘zwarte Huurlingen ... vrywillig voor loon werken.’

Zal de Bataafsche Natie willen welvaaren door menschen martelen? Ô dat ik dan nimmer Bataaf geboren waare! O dat ik dan veel liever een rampzalig deelgenoot geworden waare, van die ongelukkige, om myne vervloekingen over de Bataven uit te spreken, om de vuisten myner Lotgenoten te winnen en wraak te neemen over een Volk, dat de Vryheid met den mond verheft, maar in hunne daden tirannen zouden zyn en menschen beulen.

71 *Dagverhaal Der Handelingen Van De Nationale Vergadering Repreenteerende Het Volk Van Nederland*. VI (Den Haag, Van Schelle en Comp., 1797), Nr. 548, vrijdag 2 juni 1797, 10 (2^e kolom)-11.

Tegen het einde spreekt hij niet meer regering en parlementariërs toe, maar richt hij zich tot alle 'Bataven, Beminnaars der Vryheid!', 'Menschenvrienden!', 'Vaders! Echtgenoten! Minnaars!':

Hoort daar het huilen der wanhoop – ziet daar de angsten, de bange worstelingen der vertrapte menschlykheid. Maar ziet daar ook den Nederlandschen Barbaar, die ze veroorzaakt, en alleen onbewoogen blyft. De Barbaar, die, noch door de traanen van een Vader, noch door de wanhoop der van een gescheurde liefde vertederd word; en die de zelfsmoord, de laatste rampzalige toevlugt dier wel rampzaligen om geen andere reden bejammert dan om het verlies van zyn uitgeschoten bloedprys!⁷²

Echter, hoewel 'Vreede briljeerde als patroon der afschaffing', zoals Teding van Berkhout in zijn dagboek zou noteren, en zelfs de geschoffeerde Floh had moeten erkennen dat het een 'sierlijke redevoering' was geweest, stemde de kamer toch in met het rapport van de commissie-Floh, waardoor Vreede, gedesillusioniseerd, het nadjken had en er werd over gegaan tot de politieke orde van de dag!⁷³

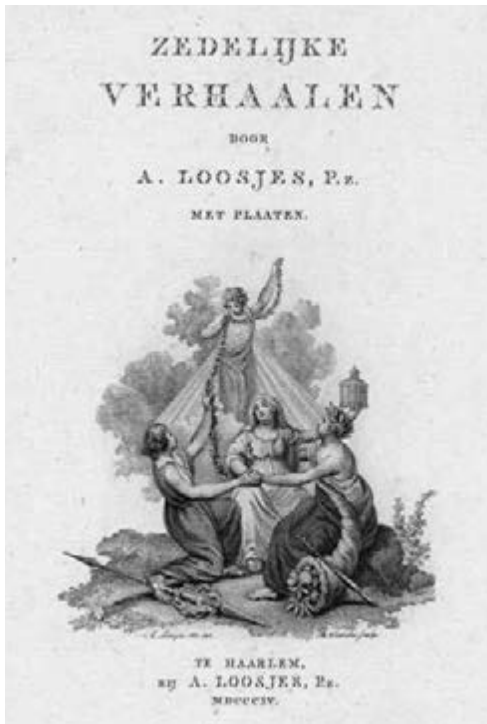
Adriaan Loosjes Pz – 1804 & Hendrik van Loghem Jr – 1808

In de volgende decennia klonken in remonstrantse kring nog wat eenzame protesten tegen de slavernij, waaronder de toen Alkmaarse predikant Martinus Cohen Stuart (1824-1878) die in 1857, tijdens de tweede golf van abolitionistische actie (zie het derde artikel), zijn pamflet *Vrijmaking van onze slaven* (31 p.) publiceerde.⁷⁴ Onder doopsgezinden is het niet veel anders gegaan. Na de vele pleidooien voor de afschaffing van de slavernij in de laatste decennia van de achttiende eeuw, met Pieter Vreedes bewogen betoog als publiek hoogtepunt, zal het weldenkend deel van dopers Nederland zich dat standpunt ondertussen wel min of meer hebben toegeëigend. Heel wel denkbaar is dat de beschamende slavenmiserie nog wel eens in een preek aan de orde is gekomen, maar ik heb er niet meer naar gezocht. Ten bewijze dat de antislavernijdiscussie ondertussen breder in de doopsgezinde wereld was

72 *Dagverhaal Der Handelingen* (1797), VI, citaten op resp. 11 (2^e kolom), 12, 13 (2^e kolom) en 14.

73 Vuyk, 'Remonstrantse en doopsgezinde protesten', 205-206, verbaast zich evenzeer waarom dit debat als een nachtkaaars uitging en speculeert nog waarom Vreede en consorten, na de beruchte staatsgreep van 22 januari 1798, niet alsnog de abolitiekroon op hun werk hadden gezet. Mijns inziens onderkende Vreede, na het eerste echech van het afkeuren der grondwet, een groter belang in het welslagen van deze Constitutionele Vergadering, dan alsnog proberen te scoren op een onderdeel waarvoor hij de handen niet op elkaar had weten te krijgen.

74 M. Cohen Stuart, *De vrijmaking van onze slaven, de eisch en roeping van dezen tijd. Een woord des oogebliks* (Alkmaar, 1857).

Titelpagina van de *Zedelijke Verhaalen I* met daarop een allegorie van vier vrouwen (1804); gravure door Reinier Vinkeles I naar Adriaan Loosjes Pz.

ingedaald, en niet meer uitsluitend gevoerd werd in verlichte, meer intellectuele en elitaire kringen waar het politiek en maatschappelijk morele debat geapprecieerd werd, volgen nu tot slot nog twee voorbeelden van literaire toe-eigening. Het eerste betreft een moralistisch verhaal van de hand van een zeer ervaren, professionele auteur die nationaal een groot publiek bediende. Het tweede geval gaat om een maaksel van een kleinstedelijke amateurdichter uit de provincie, dat op verzoek van zijn schoonmoeder misschien nog wel eens werd voorgedragen tussen de schuifdeuren.

In 1804 bracht de Haarlemse veelschrijver en uitgever ADRIAAN LOOSJES Pz (1761-1818) het eerste deel uit van een driedelige reeks met *Zedelijke Verhaalen*. Het boek beoogde door goede stichting en literair vermaak invloed uit te oefenen op de geest der natie, 'bizonder op het Beschaafd Gedeelte derzelve en wel bovenal de harten der Jeugd'.⁷⁵ Dit doel vormde zo'n beetje de literaire *corebusiness* van deze creatieve

⁷⁵ A. Loosjes Pz, *Zedelijke Verhaalen* (Haarlem, A. Loosjes Pz, 1804-1805) 3 dln, I, *2r, 'Voorbericht'. Het boek werd herdrukt in 1815 en 1844, terwijl er in 1826 te Brussel een Franse vertaling verscheen.

poëzie- en prozaproducent die – Simon Vestdijks onvermoeibare schrijfhand zou er een eeuw later welhaast bij verzuren – nog veel sneller kon schrijven dan God kon lezen.⁷⁶ In zo'n vijftig jaar tijd zou Loosjes meer dan 350 boeken, traktaten, pamfletten, schoolboekjes, toneelstukken, vertalingen en honderden gedichten van eigen hand op de drukpers leggen.

Adriaan Loosjes, geboren op Texel waar zijn vader doopsgezind predikant was, studeerde aanvankelijk aan de Kweekschool in Amsterdam, maar brak na een jaar zijn studie af om te Haarlem in de boekhandel en uitgeverij zijn toekomst te vinden. Hij was een typische representant van het toenmalige patriottisme en genootschapsleven. Hij stichtte in Haarlem een toneelgezelschap, en was onder meer een van de oprichters van het befaamde burleske dichtgenootschap *Democriet*. Met zijn zwager Martinus Nieuwenhuijzen stond hij in 1789 aan de wieg van het Haarlemse departement van het Nut. Hij debuteerde in 1777 als schrijver. In zijn talloze historiserende vertellingen en romans, waarvan *Het leven van Maurits Lijnslager* (1808) het bekendst werd, bejubelde hij de roem van de Hollandse natie. Hoewel nimmer de kansel te hebben beklommen, predikte hij in zijn literaire werk normen en waarden als eenvoud, godsvrucht, deugzaamheid en vaderlandsliefde.

Zo ook in de eerste vertelling van de *Zedelijke Verhaalen* over de Zeeuwse, rekkelijk gelovige zeekapitein Marinus van Ierseke. Na de lezer ingewijd te hebben in Marinus' leergierigheid en oprechtheid sedert diens jeugd, een consciëntieus deugdmens die zijn ondergeschikte plek in de maatschappij kende, ontvouwt zich een gewetensdrama voor de naar zedelijke zuiverheid zoekende Zeeuw. Als stuurman-in-opleiding had hij vanuit Vlissingen reeds vele malen de kust van Afrika bevaren

met ladingen Slaaven; en, schoon het hem als een' vrijen Nederlander en braaf man geweldig tegen de borst stiet, dat men met menschen, die het meest van ons verschillen door de kleur van hunne huid, zo barbaars omsprong; dezelve als beesten kocht; op eene zo onaangenaame en ijselijke wijze overvoerde, en dan als koopgoederen aan eene andere zijde van de waereld ter markt bragt, hij had' er buiten dat niet mede te stellen (p. 8-9).

Maar die vrijblijvendheid verandert in een prangend dilemma als hij, na lange tijd werkloos te zijn geweest, het aanbod krijgt kapitein op een 'Slaavenhaaler' te worden,

Zie over hem: Maria Helena de Haan, *Adriaan Loosjes* (Utrecht, 1934), en Lotte Jensen, 'Loosjes [Pz.], Adriaan', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland: 1780-1830*, op de site van het Huygens Instituut: <https://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830>.

76 Adriaan Roland Holst vereerde Simon Vestdijk (1898-1971) in 1948 ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag met de woorden: 'O gij, die sneller schrijft dan God kan lezen!'. Vestdijk liet een omvangrijk oeuvre na dat romans, verhalen, essays en gedichten omvat.

zodat hij als brave vader vrouw en jonge kinderen kan onderhouden. Marinus steekt dan zijn licht op bij zijn predikant, ds. B**. Deze overtuigt hem dat noch hij, noch Marinus deze maatschappelijke schande ongedaan kan maken. Daarom raadt hij Marinus heel pragmatisch aan 'dat gij, uwe omstandigheden zijnde, zo als zij zijn, en de gesteltenis der waereld ten aanzien van het stuk der slaavernij, zo als zij is, den post moogt aannemen, die ongezoekt u opgedragen word' (p. 14). Marinus' wijze pastor drukt hem op het hart zijn aan boord te nemen slaven met respect en empathie te behandelen om zo het verschil te kunnen maken met zijn gewetenlozer collega's. Opgelucht verlaat Marinus daarop de pastorie: 'Waarlijk! Ik begin' er licht in te krijgen, Dominé!⁷⁷

Dit is een intrigerende redenering die, zoals in het eerste artikel ook al besproken, een inkijkje biedt in de denkbare overwegingen van individuele investeerders in de slaavernij-economie. Zolang dit fenomeen van ontmenselijkt kapitalisme niet *stante pede* door de individuele mens uit te roeien was, werd het kennelijk niet als een aan hem of haar aan te rekenen zonde beschouwd daaruit rendementen te genereren, zolang met de revenuen – het 'zedelijk gemak' – maar goed gedaan werd. Deze opdracht tot daadwerkelijke naastenliefde namen vermogende doopsgezinden doorgaans serieus.

Marinus vaart dan met het schip *Het Zeefortuin* naar Afrika's kust en slaat het door zijn reder opgegeven aantal slaven in. Een Afrikaanse slavenhandelaar leurt nog met een tienjarige jongen langs het strand en dreigt het kind te vermoorden wanneer het niet wordt verkocht. Marinus ruilt de jongen voor een vaatje brandewijn en neemt het kind, hem toepasselijk Brandy noemend, als zijn persoonlijke assistent in dienst. En dat blijkt een voltreffer: Brandy blijft zijn meester trouw in de grootste rampspoeden die de sympathieke slavenkapitein maar kunnen overkomen: tijden van langdurige windstilte, ernstige ziekte en zelfs schipbreuk door een verwoestende storm. Eenmaal in zuidelijk Afrika aan land geraakt, fungeert Brandy als tolk bij de vriendelijke bewoners van kraaldorpen die ze aandoen. Wanneer zij na tal van ontberingen eindelijk in Kaapstad belanden, is er een schip dat hen naar New York zal brengen, waarvandaan kapitein Marinus een vrachtschip hoopt te vinden naar Nederland. Uiteindelijk, na flink uit koers te zijn geraakt, belandt het schip in

77 Als echtgenote Neeltje Marinus 'met vrij wat ijver' voorhoudt: 'men maakt 'er immers Christenen van, als zij in de West komen,' plaatst Loosjes in een voetnoot de volgende *disclaimer*: 'Veelligt zou deze of gene denken, dat deze trek te lugtig uit de pen gevloeid ware; maar ik kan verzekeren, dat ik in goeden eenvoud, bij gelegenheid, dat ik mij tegen den Slaavenhandel een weinig uitliet, en ter goeder trouw hoorde beweeren, dat die handel strekking had tot uitbreiding van het Christelijk geloof!' Loosjes, *Zedelijke Verhaalen* (1804) I, 17.

Suriname, waar beiden na een kort verblijf een lift krijgen op een Deens schip dat koers zet naar Middelburg. Het thuisfront heeft inmiddels van de schipbreuk voor de Afrikaanse kust vernomen, en vrouw Neeltje met haar kroost is in diepe rouw gedompeld om het verlies van de lieve, teerhartige man en vader. Onderwijl krijgt Brandy steeds beter het Nederlands en de eerste beginselen van het christelijk geloof onder de knie. Na de slavernijellende in Suriname te hebben gezien, vreest Brandy dat ook in Nederland hem een dergelijk lot wacht, maar de kapitein stelt hem gerust: 'Neen, BRANDY! ... In ons Vaderland heeft men geen Slaven. De Zwarte die daar voet aan wal zet, is geen slaaf meêr. BRANDY. ô ... BRANDY verlangt na dat Land; dat moet een goed Land zijn.'⁷⁸ Nadat Marinus en Brandy als door een mirakel zich thuis aandienen, de van vreugde onthutste familie weer bij haar positieven is gekomen, huisvrouw Neeltje zich nog afvraagt: 'Moet die zwarte ook in huis?', en Marinus bij een kop koffie kortweg zijn verhaal heeft gedaan, bezoekt het tweetal nog zijn wijze vriend, de dominee. 'Ds. B**'. Welkom, mijn Vriend, welkom! Gij zijt dan in leven, en God heeft u bewaard. MARINUS. God heeft mij kragtdaadig bewaard. – En deze Jongeling, dien ik voor een vaatje Brandewijn aan de Afrikaansche kust gekogt heb, is het middel mijner redding geweest.'⁷⁹ En zo, als ware het een *tearjerker* van Netflix, komt alles weer goed.

Het contrast met de literair zeer geverseerde Loosjes kan bijna niet groter zijn dan wanneer dat wordt vergeleken met het bombastische werk van stadsambtenaar en amateurdichter HENDRIK VAN LOGHEM JUNIOR (1774-1843), doopsgezind en secretaris van Deventer. Later zou hij het nog tot wethouder en burgemeester brengen, terwijl hij ook nog Tweede Kamerlid werd. Het meest zou hij geprezen worden als sociaal bewogen man die zich vooral bekommerde om de armenzorg en de armenwetgeving, waarover hij ook publiceerde.⁸⁰ Hij had grote affiniteit tot de dichtkunst blijkens het zestal bundels dat hij publiceerde, en daarbij stak hij niet onder stoelen of banken zeer overtuigd te zijn van zijn eigen dichterlijke *drive*. In het vijfde couplet van het programmatische poëem 'De Aandrift tot Zingen voor eenen Dichter', stelt hij als een pseudo-Goethe van de Penninckshoek:

78 Loosjes, *Zedelijke Verhaalen* (1804) I, 43.

79 *Idem*, 54.

80 Zie over hem: *NNBW* 6, 960-961, op *DBNL*; Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje op de Brink* (1988), 137 en 148. Hij schreef o.a.: *Ontwikkeling van eenige hoofdbeginselen der Nederlandsche armenwetten* (Deventer, J. de Lange, 1838). *Beoordeeling van het ontwerp van wet betrekkelijk de ondersteuning van behoeftigen, dezer dagen aan de Tweede Kamer der Staten Generaal ingediend* (Deventer, J. de Lange, 1845).

'k Ben dichter: 'k voel het aan dit gloeijen,
 Die kracht, die elke zenuw spant;
 Ik voel het zoete woorden vloeijen
 En malsche toonen lokt mijn hand.
 Ik voel het aan dit harte kloppen,
 Dien onbedwingbren, heilgen gloed
 Die 't vuur jaagt naar de vingertoppen
 En borst en oogen vlammen doet.⁸¹

Hij debuteerde in 1808 op 34-jarige leeftijd, 'overtuigd dat deze gedichten voor deugd en goede zeden niet nadeelig kunnen zijn'. In die eerste bundel *Gedichten* komt een 150 regels lang gedicht voor van 15 coupletten, dat 'De Slavenhandel' getiteld is.⁸² Hoe ernstig, bedenkelijk en verwerpelijk dit thema ook is, Van Loghems zwaar aangezette klaagzang ontbeert elke sprankel die het schrijnende relaas nog enige schittering had kunnen geven.⁸³ Loodzwaar en bloed doordrenkt zijn de arceringen van 's mans poëtische penne-streken, die zelden beschenen worden door lyrische lichtheid:

[1] Waar voert u winzucht heên, ontmenschte Europeäen!
 Gij, die, om nietig goud, het heiligst regt vertrap;
 De snoodste middlen kiest, om u den weg te banen,
 En juichend over 't lijk eens menschs, eens broeders stapt!
 Gij zwaait, van pool tot pool, uw scherpe geesselroede;
 Elk werelddeel getuigt van uw barbaarsche woede;
 Gij hebt geen plek betreên, of ze is met bloed bemorst;

-
- 81 Van Loghem, *Nieuwe Mengeldichten* (Deventer, L.A. Karsenbergh, 1819), 1-3. Daarnaast publiceerde hij de volgende bundels telkens bij andere uitgevers (een teken aan de wand?): *Gedichten* (Amsterdam, P.J. Uylenbroek, 1808), *Mengeldichten* (Haarlem, A. Loosjes, 1809), *De harmonie in het heelaal, en andere gedichten* (Rotterdam, J. Immerzeel Jr. & Delft, J.J. Stuerman, 1821), *Proeve van Liederen* (Deventer, J. de Lange, 1824-1825), en *Nieuwe gedichten* (Deventer, A.J. van den Sigtenhorst, 1828).
- 82 H. van Loghem Jr., *Gedichten* (Amsterdam, Pieter Johannes Uylenbroek, 1808), het eerste citaat uit het 'Berigt', VI; het gedicht 'De Slavenhandel' op 95-102. Met dank aan Gwendolyn Verbraak die mij per email van 28-07-2023 op dit gedicht attendeerde. Een tweede druk van de *Gedichten* verscheen bij de wed. Van Kesteren te Amsterdam, in 1816.
- 83 De anonieme recensent van de bundel in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1809), 166-170, wist eigenlijk al geen raad met Van Loghem Jr.: 'Het is, waarlijk, geene aangename taak, dichtstukken te beoordeelen, wanneer men met den Maker van dezelve ganschelijk onbekend is, en niet weet, of die dichtstukken de eerste bloesems zijn van een ontkiemend genie, dan wel de voldragene vruchten van eenen reeds gevormden geest.' De Rotterdamse Bilderdijkbewonderaar Adriaan van der Hoop Jr. (1802-1841) daarentegen maakte een ronkende zot van de Deventer poëet: 'De Heer Van Loghem kan een braaf man, een goed huisvader, een eerlijk handelaar, een schrandere fabrikant, een bekwaam wiskunstenaar, of iets dergelijks zijn, maar als DICHTER verdient hij een krans van slaapblaren, of een muts met bellen.' Zie: www.literatuurgeschiedenis.org.

Gij schiept een woestenij, zelfs uit het vruchtbaarst Eden;
 En dorst [=durft], om vuil gewin, de zware keetnen smeden,
 Die een rampzalig volk, een heer [=leger] van slaven torscht.

[10] Beef, als gij, arme slaaf! uw' meester mogt mishagen:
 Geen misslag, hoe gering, wordt door uw trouw vergoed;
 Zijn toorn wordt niet gebluscht, al zijt gij lam geslagen;
 Zijn wraaklust niet gesmoord bij 't spatten van uw bloed.
 Hij speelt, terwijl gij lijdt, en lacht om beuzelingen;
 Hij zingt, wanneer gij kermt; spot met uw folteringen;
 Berekent, als dit bloed, dat hij gevoelloos stort,
 Van borst en armen druipt, hoe veel uw eindloos zwoegen,
 Uw zweet in 't brandend veld, nog bij zijn' schat kan voegen,
 En of uw schrale spijs hem ook te kostbaar wordt.

Zelfs de blanke plantagedames blijken geen beschaafde bosgodinnen te zijn, maar kwaadaardige kenaus die kwijlen van het mensenkwellen:

[11] Natuur! zou menschlijkheid hier in geen' boezem gloeijen?
 Het teeder vrouwenhart voelt hier haar' invloed niet.
 Neen, 't weent geen heeten traan, bij 't knellen van zijn boeijen,
 Geen vrouw wendt de oogten af, als 't hem mishandlen ziet.
 ô, Hier verliest zij dan al 't geen ons kan bekoren:
 Die 't martelen kan zien heeft reeds 't gevoel verloren;
 De vrouw, die wreede straf, die pijniging beveelt,
 De bos moog' dan haar koon, 't koraal haar' mond versieren,
 Zinkt laag, ontzettend laag, ja lager dan de dieren,
 Schijnt niet tot zegening, maar tot een' vloek geteeld.

[15] Uw stem, ô Wilbforce! dondre in der volken ooren,
 Maal, gruwlijk als het is, der droeve slaven lot,
 Ja, doe, van pool tot pool, die dierbre waarheid hooren:
 'De menschen zijn gelijk, hun aller Vader God!'
 ô, Mogt zij luid tot u, mijn landgenooten! spreken,
 En Bato's naneef [=de Nederlander], 't eerst, die bange kluisters breken;
 Wierd hij door u verscheurd, die wreede slavenband:
 De menschheid zoude u dan het puik der volken noemen;
 Met zalig zelfsgewoel mogt dan uw burger roemen
 Op zijn' geboortegrond, op u, mijn Vaderland!

Met dit slot pronkt Van Loghem terloops nog even met zijn belezenheid. Het Engelse parlementslid William Wilberforce (1759-1833) voerde met tal van anderen, quakers met name, al sedert 1787 de beweging van abolitionisten aan, zoals eerder al

besproken is. In maart 1807 zouden zij er eindelijk in slagen dat de slavenhandel in het Britse imperium verboden werd.⁸⁴ En hoewel er in de slotregels van Van Loghems rijmstuk eindelijk enig zicht op licht geboden wordt, zou in Nederland, als laatste koloniale natie van Europa, niet eerder dan 1863 – op papier althans – maar feitelijk pas in 1873 met een katterig ‘zelfsgevoel’ de slavernij worden afgeschaft.⁸⁵

Voordat de slavenschande uit winstbejag definitief zou worden uitgeroeid, heeft in deze laatste fase van het schier eindeloze debat nog één doopsgezinde – wie kende hem tot voor kort? – zich geheel eigenzinnig en zonder opgeven het afschaffersvuur uit de sloffen gelopen. Dat betreft de Groninger ex-herenboer Marten Douwes Teenstra uit Ulrum. In zijn bijna twintigjarige eenmansacties richting Den Haag kreeg hij op het laatst nog hulp van een andere Groninger broeder, Steven Blaupot ten Cate. Omdat Teenstra’s volstrekt unieke rol in deze kwestie sowieso, en speciaal in dit dopershistorische verband, bijzondere aandacht verdient, is het derde en laatste artikel geheel aan hem gewijd, als ‘ain Pronkjewail in golden raand’ van het doopsgezinde slavernijprotest.⁸⁶

84 Zie voor het begin van die strijd en hoe daarover onder andere in Konijnenburgs *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* werd bericht: Vuyk, ‘Remonstrantse en doopsgezinde protesten’, 180 en 185-187.

85 In zijn bundel *Mengeldichten* (Haarlem, 1809), 24-35, schreef Van Loghem het gedicht ‘Onze Verlichting en Onze Deugd’, waarin eerst de verworvenheden van de Verlichting bezongen worden, waarna de keerzijde daarvan uitgemeten wordt: de menselijke onlust, de begeerte, de oorlogszucht, de wreedheid, wat onder andere gedemonstreerd wordt aan de slavernij:

Ja, 'k zie beneden 't dier 't beschaafd Europa zinken:
'k Zie nog den slavenband om 't lijf van broeders klinken,
Den mensch verkocht, verschalkt, besprongen en geroofd;
Dit net, door ieder volk, door Christenen gespannen;
't Gevoel, de menschlijkheid, door gierigheid verbannen,
Te dikwerf uitgedoofd (p. 33).

86 Ontleend aan het refrein van het Gronings volkslied, het ‘Grönnens laid’, waarvan de eerste regel luidt: ‘Van Lauwerzee tot Dollard tou’. Het werd in 1919 door Geert Teis Pzn (pseudoniem van Gerhardus Wilhelmus Spitzen) geschreven, en op melodie gezet door de in Slochteren geboren Zaandamse hoofdonderwijzer Gerard Roelof Jager.

BIJLAGE

De antislavernijtoespraak van Pieter Vreede tot de Nationale Vergadering, 2 juni 1797

[10, 2^e kolom]⁸⁷

Burgers Representanten!

Het belangryk oogenblik is daar, waarin het lot der geschonden menschlykheid zal beslischt worden. Het oogenblik is daar, dat zal uitspraak doen, tusschen belang en plicht. Ach mogten onze rampzalige Afrikaansche Medebroeders, door Bataafsch geweld, in Amerika vervoerd, en tot eene eeuwighe slaverny gedoemd, troost vinden in de gevoeligheid uwer harten – troost vinden in het gewigt, dat gy zult hechten aan het volbrengen uwer zedelyke verpligtingen! – Op u dale al den lof neder, die het verlicht Europa aan uw regtvaardig en voorzigtig Decreet zal toezwaaien! – Op u dale al den lof neder, die het Bataafsche Volk u zal toebrengen, wanneer gy het gelegenheid geeft, eene barbaarsheid te doen ophouden, waarmede het wanbedryf van zommige dat deugdzaam Volk onteerd hebben; my zy alleen gegunt my te mogen verlustigen in de goedspraak van myn hart; de edelste beloning van den Menschenvriend. – Ik laat de onheuschheid het veld vry, om my te beschuldigen van naar ydlen roem te staan, daar ik in geen Committé, maar openlyk my heb willen verklaren. – Ik weet te wel, hoe ongeschikt het zy de zaak der menschelykheid binnen besloten raadzalen, in haar kragt te bepleiten, wanneer zy tegen hebzigt en vooroordeelen te worstlen heeft. En moet ik dan door dit openlyk pleit in myne zuivere bedoelingen miskend worden, ik zal niet schromen, hier van het slagtoffer te worden. Ik zal geen tred te rug gaan, al word myn pogen door den steller van 't Rapport [=Jacob Hendrik Floh] aan geestdrift, en ontydige zugt om te voldoen aan so ontierende wysgeerige grondbeginzels, onedelmoedig toegeschreven; maar ik zal, in spyt van alles, my dan voldaan houden, wanneer ik Bataven en Afrikanen zal mogen verbroederd hebben; wanneer ik slechts zekerheid zal hebben bekomen, dat 'er eens een tyd zal aanblikken, waarin de eerste, de regten der menscheid in alle waerelddelen zullen eerbiedigen, en de laatste verlost zyn langer slagtoffer te blijven, van eenige schandvlekken der Bataafsche Natie.

Dat wy dan de zaak in haar kragt aantasten – dat wy dan beginnen met de groote vraag te beslissen: “Zyn de Zwarte bewoners van Afrika, menschen, of zyn zy het niet?”

Zyn zy een soort van Wezens dat door hunne gedaante tusschen de Ourang Outang en de mensch in staat – zyn zy dus geen menschen? Gaat voort dan met ze te kopen en te verkopen, gelyk gy het Paard en den Ezel tot uwen dienst koopt; maar [11, 1ste kolom] zyn zy daar en tegen, inderdaad menschen, gelyk zy onbetwistbaar zyn, slaat dan geen schendhand meer aan het Evenbeeld van den Almachtigen God!⁸⁸ Slaat dan geen moordhand meer aan uwen Broeder, die u nooit misdaan heeft! En wie zal hier twyffelen? Neen – neen – de gewoonte aan het plegen van onregt en geweld moge de harten hebben doof gemaakt voor den noodkreet der Afrikanen, God zy geloofd! de boosheid is echter nog niet tot die hoogte opgeklommen, dat men hun betwist heeft, menschen te zyn. Zy mogen verguisd worden door hunne bloedbeulen: zy mogen, in het oog van hun, die zich, ongevoelig voor hun noodlot, vetmesten met hun bloed en tranen, veragt worden en miskend, God zy geloofd! daar heeft zich nog geen barbaarschen mond geopend, die heeft durven zeggen: “zy zyn geen menschen.”

87 Uit: *Dagverhaal Der Handelingen* (1797), VI, Nr. 548, 'Vrydag den 2 Juny 1797. Het derde Jaar der Bataafsche Vryheid', p. 10-14.

88 Verwezen wordt naar de schepping van de mens in Gen. 1:26-27: 'God schiep de mens als zijn evenbeeld.'

Nu dan, Burgers Representanten! het is voor menschen waar voor ik pleite. 'T Is voor menschen die uwe Medeburgers met list en geweld in Afrika roven en kopen, om ze in Amerika in uwe Volkplantingen neer te smyten, en ze voor al hun leven op uwe Akkers te laten zwoegen. 'T Is voor die rampzalige menschen, voor uwe Medebroeders, dat ik smeek – niet dat gy hun met een onberaden woord de vryheid eensklaps wedergeeve – niet dat gy onverhoeds de Negers vry verklare, hoe regtvaardig ook dit beslyt zyn zoude, het zoude veelligt, die ongelukkige zelfs nog ongelukkiger maken; maar ik smeek, dat gy regtvaardigheid met vryheid zamen paare, dat gy met voorzigtigheid de menschheid haare regten wedergeeve! Ik wil alleen, dat de Bataafsche Natie geen ontwerp van Constitutie worde voorgelegd. – Ik wil alleen, dat de Bataven met den anderen geen plegtig Volksverdrag aangaan, waarin niet een enkel woord zoude gevonden worden, dat gerustheid en verzekering geeft, dat éénmaal deeze euvelheden zullen een einde hebben. Ik wil alleen, dat niet blootelyk van het welbehagen van het Wetgevend Lighaam, zonder constitutioneel verband, zal afhangen, of de Bataven ten allen tyde barbaarsheid en onmenschlykheid, straffeloos zullen mogen blyven uitoeffenen. Ik wil alleen, dat niet enkel aan den tragen en wisselvalligen voortgang der beginzelen, werde overgelaten, maar dat eene voorzigtige waarborg in de Constitutie te vinden zy, tegen den eindeloozen duur van gewettigd menschen beulen. Dit is myn billyk, myn eenigst, myn gematigd verlangen. Dat zich nu hier tegen de stemme verheffe van het onmedogend zelfsbelang. Dat listige *Syrenen*⁸⁹ de menschlievendheid hunner harten, hun deugd, hun teder medelyden en Godsdienstliefde uitbazuinen, maar gelyktydig in een zee van Staatkundige en Commercieele bedenkingen, de zekerheid, dat de ongelukkige Slaven éénmaal zullen vry worden, doen wegzinken. Dat listige *Syrenen*, het gewigt deezer bedenkingen, in alle betrekkingen breed uitmeetende, in 't einde doen vergeeten, dat hier zelfbedrog en pligt tegen over malkander in tweestryd staan. Dat zy doen geloven, dat men zyn belang mag bevorderen en zyn pligt verzaken.

Of komt de geheele redenering van het Rapport niet op dit punt neder? worden 'er wel andere bygebragt dan redenen van Convenientie;⁹⁰ redenen van Staatkunde en Koophandel; en word wel eens onderzocht, of het gebruik maken van Slaven in onze Colonien, een geoorloofd of een godloos bedryf zy?

Wat vraag ik? moet ik de waarde van dit kunstig schandstuk openbaar maken? Ik zeg *kunstig schandstuk*, Burgers Representanten! – Want zeer te regt zegt de Abt Reynal:⁹¹ *die de Slaverny verdedigd, verdient van den Wysgeer een diepe veragting, en van den Neger een steek met den dolk*. Ja, Burgers [11, 2^e kolom] Representanten! de godloosheid der Slaverny word in dat schandstuk erkend, en des niettegenstaande word gy aangepord, om die godloosheid te laten voortduuren, en waarom? om dat het ons belang zoude vorderen. O welk eene onzalige uitwerking der onverzadigde geldzugt? Zyn 'er dan geen zeedepligten meer, wier betragting boven alles gaat? Is het op één stapelen van schatten dan alles, en de deugd niets! Waar zyn wy, Burgers Representanten! zoo wy beweerden, dat goud en schatten, met vertrapping van alle beginzelen van eer en deugd mogen verkregen worden? zal Neêrland dan het moordhol zyn, waar de struikrover en huisdief, die ook hun belang boven hun pligt stellen, vry en ongestraft hunne euvelheden zullen uitoeffenen? En welk een God zullen wy dan langer dienen, de God des levens, of de Vorst der zwarte duisternisse, soo wy geoorloofd rekenen ryk te mogen worden door menschen moorden en menschen martelen?

89 Sirenen zijn half-godinnen uit de Griekse mythologie: zij hadden het lichaam van een vogel en het hoofd van een vrouw, en verleidden hun publiek, mannen met name, met gezang of erotische geluiden die niet te weerstaan waren.

90 Conveniëntie: de overeenstemming van een zaak met haar bedoeling; geschiktheid, gepastheid, of welvoeglijkheid.

91 Citaat uit (Abbé) Guillaume Thomas François Raynal, *Wysgeerige En Staatkundige Geschiedenis Van De Bezittingen En Den Koophandel Der Europeaanen, In De Beide Indiën. Uit Het Fransch Vertaald* (Amsterdam, Matthijs Schalekamp, 1775-1783), 10 dln., deel IV, p. 229.

Maar laat ik het Rapport op den voet volgen, en eens ter toetse brengen, wat men al bybrengt om het onregt goed te maken.

Zullen ten deezen iet afdoen, iet van onze schuld verminderen, de voorbeelden van andere Volken? Al heeft *America* zyne gezworen beginsels verzaakt⁹² – al is de ontmenschte *Brit* doof geweest voor de overtuigende roepstem der menschelykheid,⁹³ zal dat ons regtvaardigen, om ook onregtvaardig te wezen? Al hebben de vrye *Franken*, door een al te onoverdacht opvolgen van eene edele zielsdrift, onvoorzigtig geweest,⁹⁴ zal ons dat regt geven, gruwelen te blyven wettigen, die wy met eene meerdere voorzigtigheid, met orde kunnen ophouden? En moeten dan voorbeelden gelden van naburige Volken; dat wy dan het oog slaan op de Deenen! “Met den aanvang der aanstaande Eeuw, dus luidt hun groot-sche Staatswet, met den aanvang der aanstaande Eeuw zal de Slaverny in hunne Colonien een einde hebben.”⁹⁵ Ziet daar wat in het Rapport op den voorgrond had moeten schitteren.

Ziet daar wat niet zoo verlamd, niet zoo verdraaid als nu, daar in had moeten zyn voorgedragen.

Nu blyve het ter verantwoording der Commissie, dat zy ter hulpe een vreemde pen heeft ingeropen, die in dezen, blykbaar partydig, eerder de afgerichte voorspraak is van het geweld, dan bevoegtheid heeft, om in deze zaak, den Wetgever van onzydige consideratien en advies te dienen.^{96,97}

Indien wy dan uit de voorbeelden van andere Volken, voor ons zelve een besluit willen opmaaken, het moet dit zyn:

Der *Franschen* bejammerenswaardige onvoorzigtigheid strekke ons een leerboek; en het groot bestaan der *Deenen* ter navolging! Maar nimmer kunnen wy onze gruwelen met de gruwelen van *Britten* en *Americanen* bedekken; nog hier door onze schuld verminderen.

Of zullen wy oordeelen de boosheid te mogen blyven betrachten, om dat wy alleen de boosheid niet kunnen doen ophouden? – Zullen wy de slaverny met eigen hand blyven uitoeffenen, om dat zy toch door andere volken zoude blyven bedreeven worden? o Welk eene erbarmelyke zedekunde! De

92 Als gevolg van de revolutie in Noord-Amerika, voor de patriotten een inspirerend voorbeeld, was in de nieuwe constitutie van de jonge republiek der Verenigde Staten (september 1787) een bepaling over de afschaffing van de slavenhandel opgenomen. Dat was in de praktijk echter een dode letter, toen bleek dat de zuidelijke staten die bepaling openlijk naast zich neer legden.

93 Ondanks het grote succes van de abolitiebeweging in Engeland, wist het Engelse parlement de roepstem om afschaffing van de slavenhandel botweg naast zich neer te leggen. Pas in 1807 zou met de invoering van de ‘Slave Trade Act’ de slavenhandel worden verboden.

94 In het kielzog van de Franse Revolutie (1787) had de Franse Nationale Conventie in 1789 de eerste rechten van de mens gepubliceerd, waarin vrijheid en gelijkheid aan alle ingezetenen werd gegarandeerd. Dat vormde de lont in het kruitvat van de grootste slavenopstand (1791-1798) op het Caraïbische eiland Saint-Domingue (het Franse deel van het eiland Hispaniola met Santo Domingo als hoofdstad), wat in alle Europese koloniën bezittende naties veel onrust veroorzaakte. Ondertussen was in 1794 onder leiding van Robespierre bij wet een einde gemaakt aan de slavernij en de slavenhandel, in zowel Frankrijk als al haar koloniën. Desalniettemin verwerd de strijd in Saint-Domingue tot een langdurig rassencollicfict. Zie: Fatah-Black, *Eigendomsstrijd* (2018), 114-115 en 137-139.

95 In 1792 gelaste koning Christian VII van Denemarken de afschaffing van hun West-Indische slavernij en slavenhandel in 1803, die vooral de Maagdeneilanden Saint John, Saint Thomas en Saint Croix betrof.

96 *De Burger* Irhoven van Dam, *Secretaris van het Comité van de West*.

97 In de voetnoot wordt verwezen naar de Amsterdamse patriot Willem/Wilhelmus Irhoven van Dam (1760-1802), die ca. 1797 benoemd was als secretaris van het bestuur voor de West-Indische koloniën van het Comité tot de Zaken van de Koloniën en Bezittingen op de kust van Guinea en in Amerika. Op 12 juni 1798 werd hij gearresteerd bij de tweede coup van Daendels. Van Irhoven werd reeds de volgende dag vrijgelaten en kreeg zijn oude functies terug.

booswigt mag dan een booswigt blyven, omdat hy in zyne bekeering niet alle booswigten tot hun pligt kan brengen? Neen zeker, de gezonde ze-[12, 1ste kolom]dekunde vordert, dat wy in onze verbetering met ons zelve beginnen – wy hebben *alleen* voor ons zelve, en niet voor andere te verantwoorden. En zoo wy dan al door op te houden voor ons zelve barbaren te zyn, het lot der ongelukkige niet geheel kunnen verbeteren; – zoo ondanks onze welmeenende voortgang de slaverny en den vervloekten Slavenhandel echter blyven aanhouden; zoo wy dus al het voordeel van dien handel aan andere Natien overlaten, wat zullen wy haar dan tog anders afstaan dan een woeker der ongerechtigheid, die een gruwel zyn moet in het oog van de heiligen God! – Ja, zoo dan al door vreemde monsters aan onze menschelyke Kusten ongelukkige verder mogen worden aan land gezet, ô! Burgers Representanten! dan zal ten minsten onze onbezoedelde hand hunne ketens en den bloedprys den Barbaaren in het gezicht smyten, en ons onschuldigh hart zal met de vry verklaarde rampzalige op onzen grond de zegepraal der menschlykheid genieten.

Maar zoude ook eene diereyke domheid het hoofd, en trouwloosheid en andere helsche ondeugden het hart van den Afrikaan bewoonen? Ja, Burgers Representanten! ook dezen laster is hun, schoon niet by het Rapport, echter te meermalen, en ook ter dezer Vergadering, aangewreeven. Men heeft om het geweld, dat men over deeze ongelukkige uitoeffent, te vergoelyken en te plooijen, ook kunnen goedvinden hun eene geëartheid toe te schryven, die alle liefde voor hun deed ophouden. Men heeft zelfs zoo ver gegaan van byna te hebben willen doen geloven, dat het hun een zegen en een weldaad was in slaverny te mogen gevoerd worden.⁹⁸ Maar dank zy de eeuwige waarheid, die allengs voor haare schaden de logen henen dryft, de onwraakbaarste getuigenissen, van alle kanten opgekoomen, hebben doen zien, dat dit uitstrooizel niet anders was dan een helsche kunstgreep der woekerkzugt, om haar onmenschlykheden te verzagten. Ik zelfs, ik heb in handen een getuigenis my van een my in Persoon onbekent Menschenvriend, op het zien van myn voorstel uit eigen beweging toegesonden, die in den dienst der vorige West-Indische Compagnie, meer dan twaalf jaren onder hen gewoond, van naby hunne handelingen had gade geslagen, en onderscheiden onderhandelingen met verschillende Natien onder dezelve gehad heeft; en dit onopgesmukte getuigenis toont niets minder dan de valsche aller aantygingen waar mede men hun bezwakt heeft. Ja, Burgers Representanten! indien haare beschaafdheid niet zodanig verfynt is als de onze, het blykt niet minder, dat zy te meerder dienende van trouw en gevoelen van pligt bezitten, die zelden langer dan in den morgenstond der beschaving schynt plaats te hebben. Schuwt dan den trouwlooze Brit over hunne moordzugt, om dat zy met geweld een Schip aangrypen, en al doen over den kling springen, wat daar op is, hy zwygt te zeggen, hoe hy de eene van den te veel vertrouwende Afrikaan liet op zyn Schip hyzen, en met hem trouwloos wilde heenen vaaren. Het blykt dat zy de regtvaardigheid en billykheid minnen – het blykt dat zy moord, dievery en echtbreuk straffen – het blykt dat zy zich zelve met orde bestuuren, door Persoonen van bekwamen ouderdom, die het meest in agting zyn – en zoo zeer kennen zy hunne eigen waarde, en de waarde der Vryheid, dat zy de zodanige hunner Bestuurders van het bewind verwyderen, die hun vertrouwen verloren hebben. Dat dan de onmenschten opkomen, die hunne schendhand over hun uitstrekken, dat zy hunne huislyke en hunne burgerdeugden tegen malkander op de schaal liggen; maar dat zy toezien, dat de hunne niet te ligt bevonden worden!

Of zouden wy ook gevaar lopen, indien een enkel woord [12, 2^e kolom] in onze Constitutie werd ingevoegd, dat van verre een eindpaal aanwees tot het doen ophouden van slaverny en slavenhandel, dat onze Colonisten zich hier door zouden voelen aangespoord zich te werpen in de armen der Britten? Of

98 Dat had onder meer de Amsterdamse koopman Barrau in februari 1790 verkondigd in een rede, getiteld: 'De waare staat van den slaavenhandel in onze Nederlandsche Coloniën', die afgedrukt was in het maandblad *Bijdragen tot het Menschelyk Geluk* 3 (1790), 341-388. Zie Vuyk, 'Remonstrantse en doopsgezinde protesten', 176-177.

die 'er reeds in zyn, aan dezelve vast te kleven. Hoe, Burgers Representanten! zou myn nietig pogen, zoo veel invloed hebben, op het lot van Volken en Colonien! Zou myne zwakke stem zoo ver, zoo hel, klinken! Ach dat zy dan geen enklen toon lager gestemd zy! Dat zy dan u bewege om met eene onverzettelyke standvastigheid, op dit oogenblik de zaak der krytende onmenschykheid te bevatten. Gy hebt de mid-delen in handen; gebruikt ze, om Colonisten te beteugelen, waarvan gy zoo veel snoodheid zoudt vermoeden. De onnatuurlyke begeerte der zodanige die door het lot des oorlogs in handen der Engelschen gebragt zyn; de onnatuurlyke begeerte van deezzen, zeg ik, om met dezelve hierom veréénigd te blyven,⁹⁹ zal by de Vrede niet gehoord worden – en ter beteugeling der overige, des nodig, hebt gy magts genoeg in die Gewesten! – Zendt maar de nodige beveelen, af, en de Colonisten zullen by hun pligt gehouden, en de menschykheid gered zyn. Dan vergunt my veel eer – het voorstellen van dit gevaar te beschouwen als een nieuwe valstrik, die de loze staatkunde uitzet om uw deugd te verkloeken. Als een spook, dat men in een verschrikelyke gedaante u voor oogen stelt, en waar by men alle kieschheid schynt verloren te hebben, even of uwe wysheid niet in staat was den schyn van het wezen te onderscheiden, even of uwe deugd wankelbaar genoeg was, om in den uitersten nood, uw belang over uwen pligt te doen zegepralen.

Of zouden wy voor het lot der blanken vreezen, indien de maate onzer menschlievendheid onder de Zwarten in de Colonien bekend raakte? Ziet hier dan het overtuigend bewys van de zelfbewustheid, die men heeft van de euvelddaden die men uitoeffent! Zoo 't siddren aller geweldenaaren voor den billyken wraak der onderdrukten! Zoo word een *Nero* geteisterd voor zyne gruwelen en euvelddaden! Zoo zeker is het dat vrees en ondeugd onafscheidbare gezellinnen zyn!

Maar, Burgers, Representanten! zoo wy de zaak wel inzien, zoude ik dan niet mogen vragen, of hier de Staatkunde ook niet weder haare loze kunstgrepen heeft te baad genomen? Zou ik niet mogen vragen, of deeze vrees in hun, die ze voordragen, wel opregt zy? Hoe! Heeft men het ongelukkig voorbeeld der Fransche onvoorzigtigheid niet voor zien; en welken invloed heeft deeze zaak, die het moederland en hunne Colonien beroerde, op onze Colonien en op de andere gehad? Hoe! heeft men het voorzigtig besluit der Denen niet voor zien, en welken invloed heeft dat gehad, op onze Colonien en op de andere? en zoude dan nu een enkel rechtschapen woord, in onze Constitutie ingelast, zulke schromelyke gevolgen naar zich sleepen? word dit ter goeder trouw gemeend, Burgers Representanten! – word dit ter goeder trouw gevreesd? Medeburgers! wat mensch van gezonde harssens zal dit gelooven!

Maar neem eens het ergste. Neem eens, dat 'er inderdaad eenigen grond was, om voor het lot der blanken eenigermate bedugt te zyn. By het rapport word erkend, dat over het geheel zo zwarte menschen tegen eene blanke in onze Colonien gevonden worden – nu dan! om dat één geweldenaar gevaar kan lopen, dat een dubbel welverdienden wraak op zyn schuldig hoofd zoude kunnen nederkomen, moeten 30 rampzalige en wreed mishandelde menschen geen einde mogen zien, aan hunne elende. Is dat regtvaardig? om één hoogstschuldige in geen mooglyk gevaar te brengen, moet men hem laten voort-[13, 1ste kolom]gaan in zyne geweldenaryen, en onderdrukking; en men moet aan het onzeker lot der tyden overlaten, of zy eens zal willen ophouden om dertig menschen straffeloos te kunnen martelen! is dat menschelyk? Neen, Burgers Representanten! hebben wy allen dat overtuigend gevoel van het bestaan van een gulle God, dat ik heb; hebben wy allen die zekere overtuiging, die ik heb, dat eene wyze en eeuwig rechtvaardige verzienigheid, het lot der menschen en het lot der Volken beslaat, laat ons dan veeleer dugten, dat zoo wy volharden, al ons pogen om den welverdienden straf van onzen hals te verwyderen, eenmaal ydel zyn zal! Laat ons dan veel eer doen zien, dat eenmaal het tydstip zal

99 Tegen deze tijd hadden de in het internationale handelsverkeer immer gehate Engelsen een dominante positie in de slavenhandel ingenomen: 'alle Nederlandse overzeese bezittingen waren al geruime tijd in Engelse handen en de directe scheepvaartverbindingen met Oost en West waren zo goed als afgesneden,' in: Emmer, *Geschiedenis slavenhandel*, 213.

aanspoeijen,¹⁰⁰ waar in wy zullen moeten boeten voor onze onregtvaardigheid! laat ons dan veeleer dugten, dat al de voordelen die wy uit dezen barbaarschen handel in al zyn gevolgen mogen trekken, geene voordeelen zyn, die het bestendig Volksgeluk verzekeren! Laat ons dan veeleer dugten, dat die zelfde onzigtbare kragt, die alles onweerstaanbaar heenen lydte tot zekere wyze en billyke einden, voor ons de gevaaren hier door opééngestapeld, tot zoo veele Volksrampen zal doen uitloopen! laat ons dit alles dugten, al kan ook het bepaald vernuft der stervelingen, de zamenhang van alles, in alle byzondere gevallen, niet altyd even duidelyk ontwarren.

Maar zouden wy ons ook kunnen beschouwen in dezen als lydelyk? – Zouden wy ons ook kunnen diets maaken en gerust stellen, dat wy door niets van dit alles in de Constitutie te plaatzen slechts alles lieten blyven zoo als het was? Verre van daar, Burgers Representanten! 't Is waar, wy beminnen den slavenhandel en het gebruik van slaven in onze Colonien niet; maar door in de Constitutie niet op eene verstandige wyze te verbieden, wettigen en bevestigen wy wel degelyk dezelve. Of dragen wy geene overtuigende bewustheid in onze harten; dragen wy by ons zelve geene volkomene overtuiging en bewustheid, dat alle de Producten van onze Colonien, door slaven geteeld worden; en hebben wy by de Constitutie die Producten niet voor het Moederland bedongen; en maaken deeze niet het onderpand uit der verééniging van beiden? zullen wy dan kunnen zeggen, dat wy in deezen lydelyk zyn? – dat zy verre, Neen zeker, door dit contract dat wy aangaan met de Colonisten, door het bedingen voor ons van hunne Producten, die op geen andere wyze dan door slaven geteeld worden, zeggen wy tegen hun met andere woorden: “gebruikt slaven.” En wat is dit anders, dan met onze eigen hand alle deeze gruwelen te plegen? wat is dit anders en *Constitutioneel* alle deeze ontmenschte wandaden te wettigen? wat is dit anders dan verre verwyderd van het moordtoneel, hart en ooren te sluiten voor de duizende jammerkreten, die daar ten Hemel stygen; maar hier ons in weelde en wellust te baden, door gruwelen, die wy in een ander waerelddeel bedryven? En dit zoude het werk zyn van Braven! van vry gewonnen Bataven! dit zoude met bloedletteren in hunne Constitutie geschreven staan; en diezelfde Constitutie zou niet eenen enklen lettergreep mogen bevatten, die vastheid gaf, dat de Bataven éénmaal tot deugd en regtvaardigheid zouden wederkeeren – éénmaal zouden ophouden beulen te zyn, en weder menschen worden!

O waarom vergeet de partydige steller van het Rapport, het geen hy op bladz. 7. beloofd had te geven, en nergens in het Rapport te vinden is? – waarom vergeet hy in den gelukkigen invloed voor oogen te brengen, die het veranderen der slavernij in eene vrywillige dienstbaarheid op den bloei der Colonien heeft? Waarom vergeet hy uwe edelmoedigheid en uwe winzugt beiden aan te prikkelen door voor-[13, 2e kolom]beelden, die onwraakbaar tegen zyn zwart betoog getuigen. Had hy zyne bekwame Pen, in plaats van dezelve zoo gevoeloos te dopen in bloed en tranen, veel eer gespist om het waaragtig belang met de regtvaardigheid te veréénigen, hy zou u den welvaard der *Deensche* Colonien hebben doen opmerken. Hy zou u hebben doen zien, dat het bloed bekend worden van der *Denen* Staatswet in dezelve; dat de hoop alleen om naar verloop van eenige Jaaren de vryheid te bekomen wel verre van de Deensche Colonisten met Have en Goederen naar Barbaarscher Gewesten te doen verhuizen, zoo als hy van de onze wil doen gevreesd hebben, in tegendeel! als er reeds de zegenende invloed der vryheid, heeft doen gevoelen, even zoo als het hart word opgewekt by het vriendelyk morgenlicht, dat aan de kimmen doorbreekt, in zoo verre zelfs, dat zy boven de Colonien van alle andere Volken zigbaar bloeien en welvaren. Hy zou u hebben henen geleid tot de stille woningen der vreedelievende Kwakers in Amerika. Daar zoudt gy die Akkers dier menschevrienden hebben zien bewerken door zwarte Huurlingen, die zy de vryheid geschonken hebben, en die zints vrywillig voor loon arbeiden.¹⁰¹

100 Aanbreken.

101 Toch zou het quakerse verzet tegen de slavernij nog zeker een eeuw doorgaan; bovendien hadden rijken onder hen, waaronder de stichter van de staat, William Penn, zelf ook slaven in dienst.

Daar zoudt gy die Akkers hebben zien bloeien, veel meer dan de Akkers hunner omliggende Nabuuren, die door slaven geteeld worden. Daar zoudt gy voorspoed en welvaaren gezien hebben. Daar zoudt gy by verdubbelde nyverheid en werklust de toonen van genoeg en te vredenheid over de Velden, hebben horen heenen rollen, waar elders niets dan het gillen der wanhoop gehoord word. En deeze afdoende voorbeelden zouden de onmedogende hebzigt zelve, gedwongen hebben, om menschlievend te worden. Dit gezicht zou het stugge, het ongevoelige zelfsbelang overtuigd hebben dat in het vryverklaren der slaven, voor een oogenblikkelyk verlies van den uitgeschoten bloedprys, eene zekere en onberekenbare winst, op den duur te trekken is. Dit gezicht zou de goudorst van doorslepen woekeraars hebben kunnen voldoen, zonder de menschlykheid te ontheiligen.

Zal men dan aan een kwalyk begrepen lezing alle zedelyke verplichtingen opofferen? zal men om der onwyzes geldzucht in hunne verkeerdheid te styven, deugd, pais, en al wat eerlyk is en wel luide, met den voet schoppen? zal men al was 'er daar ons wezenlyk volksbelang aan verbonden, dat het in waarheid niet is, zal men dan de bevordering van zyn belang boven de betrachting van zyn plicht stellen? Zal de Bataafsche Natie willen welvaaren door menschen martelen? Ô dat ik dan nimmer Bataaf geboren ware! O dat ik dan veel liever een rampzalig deelgenoot geworden ware, van die ongelukkige, om myne vervloekingen over de Bataven uit te spreken, om de vuisten myner Lotgenoten te winnen en wraak te neemen over een Volk, dat de Vryheid met den mond verheft, maar in hunne daden tirannen zouden zyn en menschen beulen. Dan verre van my zulk eene valsche gedagten van de edelmoedige Bataven! de onmenschelyke woekerzucht van eenige weinige is niet de aanleg der gehele Bataafsche Natie. Neen zeker! zy zal nooit gedogen, dat eene Constitutie haar ontlustere, die haar vry maken, maar duizende haarer Medebroeders het slagtoffer doet zyn, haarer onregtvaardige voorspoed. Neen zeker! Zy zal by het aangaan van dit plegtig Volksverdrag aan het krytend lot der wel elendige willen gedagt, en hunne verlossing met voorzigtigheid bepaald hebben. Geen lokaas van op een hopend goud zal de deugd in haar oog verdonkeren, die *alleen* 't ellendig geluk aanbrengt, geen listige *Sirenen* toon eener bedorven Staatkunde; geene gebiedende omstandigheden, met loosheid voorgewend, maar niet aanwezig, gene gebiedende omstandig-[14, 1ste kolom]heden zelfs, waar van zy het aanzyn erkent, zullen; als het 'er dan op aan komt, haar van haar plicht afrukken, wiens betrachting alleen genoeg geeft, en duurzaam geluk aanbrengt. Neen, neen Bataaven! dit kan, die zal uwe keus nooit zyn. – Gy zyt gevoelig – gy bemind uw Vaderland, Bataaven. Vaderlanders! zou 't gy dan de noodkreet niet horen uwer Africaansche Medebroeders, die eenige uwer onwaardige Medeburgers met geweld uit hun Vaderland rukken, en ze in een ander Werelddeel neder smyten.

Bataven, Beminnaars der Vryheid! Zoud gy gedogen, dat zommige uwer onnatuurlyke Medeburgers aan duizende uwer Medebroeders de hardste ketens om de vuist wringen? – Hun leven lang in hunnen dienst onbarmhartig doen zwoegen? en het rampzalig kroost, dat zy mogen voortbrengen, in dezelfde slaverny boeijen? Bataven, Vryheidsvrienden! zoudt gy gedogen, dat het onverzadigd zelfsbelang van eenigen, de orde geheel omkeere? zoudt gy gedogen, dat men op uwen vryen grond kan Slaaf geboren worden – dat men op uwen vryen grond een geheel leven kan Slaaf blyven?

En dat men op uwen vryen grond den laatsten doodsniel kan geeven, zonder ooit op denzelven, eene enkelike vrye ademhaling te hebben mogen genieten? Bataven, Menschenvrienden! Bataven, Vaders! Echtgenoten! Minnaars! al wendt eenen enkelen oogenblik na dat zwarte moordhol, waar geene van deze betrekkingen, die uw zoo waard zyn, heilig blyven! Waar alle deeze zoo tedere banden zonder mededoogen worden van één gescheurd! Hoort daar het huilen der wanhoop – ziet daar de angsten, de bange worstelingen der vertrapte menschlykheid. Maar ziet daar ook den Nederlandschen Barbaar, die ze veroorzaakt, en alleen onbewoogen blyft. De Barbaar, die, noch door de traanen van een Vader, noch door de wanhoop der van een gescheurde liefde vertederd word; en die de zelfsmoord, de laatste rampzalige toevlugt dier wel rampzaligen om geen andere reden bejammert dan om het verlies van zyn uitgeschoten bloedprys!

Bataven, Burgers van Nederland! en gy zoudt een Volksverdrag aangaan en niet met voorzigtigheid den loop stuiten van zulke gruwelen! Bataven, Burgers van Nederland! en gy zoudt een Volksverdrag

aangaan, en onder de honderde bepalingen, die uw geluk verzekeren, zou niet eene enkele mogen gevonden worden, die zoo veele duizende uwer Natuurgenoten éénmaal van die wreedheden zal bevryden, die met uw geld, met uwe schepen, door uwe Landgenooten, en op uwen grond, straffeloos gepleegd worden! dit van de Bataven te onderstellen, is de Bataven niet kennen.

En gy Vertegenwoordigers van dat edelmoedig Volk, myne Ambtgenooten! zouden de drogredenen van dat listig Rapport nog eenige kracht op uwe zielen behouden hebben? Zoude de herinnering aan het geen uw pligt eischt, niet meer dan¹⁰² voldoende zyn, om u doof te maaken voor alles wat het zwarte zelfselang aanvoert, om u tot het doen in stand blyven van zoo schreeuwende onmenschelykheden over te haalen? Ô! dat myne stemme op heden niet te kort schiete. Ô! dat de zaak der menschelykheid, die ik bepleite, in dit beslisschend oogenblik niet onverhoord blyve! Indien ik ongelukkig genoeg zyn mogt, dat my dit lot te beurt valle. Indien myne pogingen het gelukkig gevolg niet hebben, die ik hoope. Indien 'er by menschen geene zekere hulp meer te vinden zy tegen geweld en onderdrukking; eeuwige God! wiens bestaan wy in onze besluiten plegtig erkend hebben, wiens dienst wy verklaaren, dat het geluk der Volken bevestigd en dezelve groot maakt; Eeuwige God! wendt gy dan ten minsten van de Bataafsche Natie de gevolgen af, die gy toeschikt aan [14, 2e kolom] hun, die op onregt en geweld hunne grootheid zinneloos pogen op te bouwen! Ô Eeuwige God! Laaten dan ten minsten geene duizende wraakstemmen, uit de ontsloten graven éénmaal opstygen, wanneer wy ons zullen moeten verantwoorden, *dat wy een ander behandeld hebben, zoo als wy wenschen behandeld te zyn.*¹⁰³

Ik concludeer, dat de Commissie gelast worde nader op te geven, wat 'er in de Constitutie behoort gesteld te worden, op dat de godloze slaverny in onze Colonien niet eindeloos voortduure.

102 Er staat abusievelijk twee keer 'dan'. In 1775 waren tal van quakers betrokken bij de oprichting van 'The Society for the Relief of Free Negroes Unlawfully Held in Bondage'. Daarvan werd in 1785, toen de 'The Pennsylvania Society for the Promotion of Abolition' geheten, Benjamin Franklin voorzitter. Als eerste witte staat zou Pennsylvania zich in 1780 voor de geleidelijke afschaffing van de slavernij uitspreken, doch niet eerder dan 1860 zouden er zich in deze staat geen slaven meer bevinden. Voor de gehele VS werd pas in 1865 door ratificatie van het zogenaamde Dertiende Amendement van de Grondwet de slavernij verboden.

103 Een verwijzing naar de alom bekende ethische opdracht, de zogenaamde gouden regel, de *regula aurea*, uit het laatste hoofdstuk van de Bergrede, Matt. 7:12 (zie ook Luc. 6-31). Ruim vijftig jaar later zou abolitionist Teenstra in zijn meest succesvolle adres aan de Tweede Kamer ook deze populaire passage aanhalen (zie het derde artikel).

Literatuur

- Allen, R.M., E. Captain, M. van Rossum e.a. (red.), *Staat en Slavernij. Het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam, 2023).
- Altena, P., *Gerrit Paape (1752-1803). Levens en werken* (Nijmegen, 2012).
- Baartmans, J.J.M. *Emilie Fijnje-Luzac. Myne beslommerde Boedel. Brieven in ballingschap 1787-1788* (Nijmegen, 2003).
- Barrau, A., 'De waare staat van den slaavenhandel in onze Nederlandsche Coloniën', in: *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* 3 (1790), 341-388.
- Boven, M.W. van, A.M. Fafiane & G.J.W. Steijns, *Pieter Vreede. Mijn levensloop* (Hilversum, 1994; Ego-documenten 7).
- Buisman, J.W., *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle, 1992).
- Christiaens, W. & M. Evers, *Patriotse Illusies in Amsterdam en Harderwijk. De patriotentijd in Amsterdam en Harderwijk, weerspiegeld in de brieven van Steven Jan en Jakob van Geuns, zonen van de Harderwijkse hoogleraar Matthias van Geuns, 1784-1788* (Hilversum, 2002).
- Cohen Stuart, M., *De vrijmaking van onze slaven, de eisch en roeping van dezen tijd. Een woord des oogenvliks* (Alkmaar, 1857).
- Cordes, R., *Jan Zoet, Amsterdam 1609-1674* (Hilversum, 2008).
- Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering representeerende het volk van Nederland. VI* (Den Haag, 1797).
- Eeghen, I.H. van, 'De familie De Vos: kerk, kunst en zaken', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 6 (1980), 124-136.
- Emmer, P.C., *Geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel* (Amsterdam, 2019).
- Enden, F van den *Kort verhaal van Nieuw-Nederlands gelegenheit, deughden, natuerlijke voorrechten, en byzondere bequamheid ter bevolkingh* (Amsterdam, 1662).
- Eijnatten, J. van, *Mutua Christianorum Tolerantia. Irenicism and Toleration in the Netherlands: The Stinstra Affair 1740-1745* (Firenze, 1998).
- Eijnatten, J. van, 'Stinstra, Johannes (1708-1790)', in: W. van Bunge, e.a. (red.), *The Dictionary Of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers* 2dl. (Bristol, 2003), II, 950-953.
- [Engelen, C. van], in: *De Denker*, Nr. 82 en 83 (23 en 30 juli 1764).
- Engelen, C. van, *De Filosoof* I (Amsterdam, 1766), nr.20, 148-152.
- Fatah-Black, K., *Eigendomsstrijd. De geschiedenis van slavernij en emancipatie in Suriname* (Amsterdam, 2018).
- Forster, J.G.A., *Ansichten Vom Niederrhein, Von Brabant, Flandern, Holland, England Und Frankreich, Im April, Mai, Und Junius 1790. Zweiter Theil* (Berlin, 1791).
- Geuns, J. van, *Eendragt, nederigheid en onbaatzuchtigheid, noodzaaklijk ter volkomene vestiging der burgerlijke vrijheid. Leerrede ... uitgesproken in de godsdienstige vergaderplaats der Doopsgezinde Christenen te Leyden, den XXI Junij MDCCXCV* (Leiden, 1795).
- Groot, A. de, "'God wil het waar geluk van 't algemeen". Nutspublikaties van de eerste vijftig jaar over godsdienst en zede', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee Eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984* (Edam, 1984), 232-233.
- Haan, M.H. de, *Adriaan Loosjes* (Utrecht, 1934).
- Hajenius, A.M.L., *Dopers in de Domstad. Geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht 1639-1939* (Hilversum, 2003).
- Heijer, H. den, *Geschiedenis van de WIC. Opkomst, bloei en ondergang* (Zutphen, 2013).
- Israel, J.I., *Radicale Verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden* (Franeker, 2001).
- Jensen, L., 'Loosjes [P.]', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland: 1780-1830*, op: <https://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830>

- Jong E.H. de, *Weldenkende burgers en oranjeliefhebbers. Patriotten en prinsgezinden in Leiden 1775-1795* (Hilversum, 2014).
- Jongenelen, T., 'Kakera Akotie, Cornelis van Engelen en Christiaan Hagerop. De historische context van een Afrikaanse brief uit 1764', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 39 (2016), 17-26.
- Kars, M., *Bloed in de rivier: het onbekende verhaal van de massale slavenopstand* (Amsterdam, 2021).
- Kars, M., *Blood on the River: A Chronicle of Mutiny and Freedom on the Wild Coast* (New York, 2020).
- Kemp, F.A. van der, *Elfital Kerkelyke Redevoeringen* (Leiden, 1782).
- Keijser, P., *Suikerriet, Suikerverdriet. Slavernij in enkele 18-eeuwse teksten* (Culemborg, 1985).
- Knipscheer, 'Vos (Willem de)' in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 10, (Amsterdam, 1974), 1138-1139.
- Kroes-Ligtenberg, Chr., *.Dr. Wybo Fijnje (1750-1809). Belevissen van een journalist in de patriottentijd* (Assen, 1957).
- Kruyff, J. de, 'Aan de leden der Societeit van Wapenhandel onder de spreuk: Voor Vrijheid En Vaderland, bij het sluiten hunner zomer-exercitien' in: Santheuvel, A.D. van den e.a., *Ter gelegenheid van het eindigen der zomer-oefeningen, en het afvuuren van het Genootschap van wapenhandel, onder de spreuk: Voor Vryheid en Vaderland, binnen Leyden: op den 30. September 1784* (Leiden, 1784), 11-14.
- Kuiper, J.R., *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker, 2002).
- Kuiper, J.R., 'Staal, Abraham', in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* 5 (2001), 486-488.
- Leemans, I., & G.-J. Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 17-1800: de Republiek* (Amsterdam, 2013).
- Lincklaen Fairchild, H., *Francis Adrian van der Kemp 1752-1829. An Autobiography together with Extracts from his Correspondence* (New York/London, 1903).
- Loghem, H. van, *Beoordeeling van het ontwerp van wet betreffende de ondersteuning van behoeftigen, dezer dagen aan de Tweede Kamer der Staten Generaal ingediend* (Deventer, 1845).
- Loghem, H. van, *Gedichten* (Amsterdam, 1808).
- Loghem, H. van, *De harmonie in het heelal, en andere gedichten* (Rotterdam/Delft, 1821).
- Loghem, H. van, *Mengeldichten* (Haarlem, 1809).
- Loghem, H. van, *Nieuwe gedichten* (Deventer, 1828).
- Loghem, H. van, *Nieuwe Mengeldichten* (Deventer, 1819).
- Loghem, H. van, *Ontwikkeling van eenige hoofdbeginselen der Nederlandsche armenwetten* (Deventer, 1838).
- Loghem, H. van, *Proeve van Liederen* (Deventer, 1824-1825).
- Loosjes A. Pz., *Zedelijke Verhaalen* 3 dln. (Haarlem, 1804-1805).
- Looijesteijn, H., 'Born to the Common Welfare'. *Pieter Plockhoy's Quest for a Christian Life (c.1620-1664)* (Florence, European University Institute, 2009).
- Looijesteijn, H 'Between Sin and Salvation: The Seventeenth-Century Dutch Artisan Pieter Plockhoy and His Ethics of Work', in: *International Review of Social History*, Vol. 56, Special Issue 519: *The Joy and Pain of Work: Global Attitudes and Valuations, 1500-1650* (2011).
- Mertens, F., 'Enden, Franciscus van den', in: W. van Bunge, e.a. (red.), *The Dictionary Of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers* 2dln. (Bristol, 2003), I, 295-298.
- Mertens, F., 'Plockhoy, Pieter Corneliszoon', in: W. van Bunge e.a. (red.), *The Dictionary Of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers* 2dln. (Bristol, 2003), II, 794-797.
- Onnes M. Mzn, 'De vermaner François Adriaan van der Kemp', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 47 (1907), 99-151.
- Paasman, A.N., *Reinhart: Nederlandse Literatuur en Slavernij ten tijde van de Verlichting* (Leiden, 1984).
- Plockhoy, P.C., *Kort en klaer ontwerp, dienende tot een onderling accoort, om den arbeyd, onrust en moeyelijckheyd, van alderley-hand-wercx-luyden te verlichten door een onderlinge Compagnie ofte*

- volck-planting ... aen de Zuyt-revier in Nieu-neder-land op te rechten* (Amsterdam, Otto Barentsz Smient, 1662).
- Poole, L.G., *Bijdragen tot de Kennis van het Kerkelijk Leven onder Doopsgezinden ontleend aan het archief der Doopsgezinde Gemeente te Leiden* (Leiden, 1905).
- Rademaker-Helfferich, R., *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988).
- Raynal, G.Th.F., *Wysgeerige en staatkundige geschiedenis van de bezittingen en den koophandel der Europeaanen, in de beide Indiën uit het Fransch vertaald* 10 dln. (Amsterdam, 1775-1783).
- Sepp, Chr., *Johannes Stinstra en zijn tijd* 2 dln. (Amsterdam, 1865-1866).
- Shenstone, W., *The Works in Verse and Prose ... Most of which were never before printed. In Two Volumes, With Decorations* (London, 1764).
- Spies, M., *J. van den Vondel Twee zeevaart-gedichten* 2 dln. (Amsterdam, 1987).
- Stinstra, J., *Vier en Twintig Leerredenen, Maandelijks uitgegeven in de Jaaren MDCCXLIV, en MDCCXLV* 2dln. (Harlingen, Folkert van der Plaats, 1746).
- Stinstra, J., *De natuure en gesteldheid van Christus koninkrijk, onderdaanen, kerke, en godsdienst, afgeschetst in vijf predicatien* (Harlingen, Folkert van der Plaats, 1741).
- Stipiaan, A. van, 'Het Nederlandse slavernijdebat in de zeventiende en achttiende eeuw', in: P. Brandon, G. Jones, N. Jouwe e.a. (red.), *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek* (Amsterdam, 2020), 300-307.
- Theeuwen, P.J.H.M., *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787). Een bijdrage tot kennis van de Nederlandse geschiedenis in het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Hilversum, 2002).
- Visser, P., *Keurige ketters. De Nederlandse doopsgezinden in de eeuw van de Verlichting* (Amsterdam, 2004; oratie VU).
- Visser, P., 'Verlichte doopsgezinden. Cornelis van Engelen (1726-1793) en zijn tijdschrift de *Philosooph*', in: *DB* 33 (2007), 121-157.
- [Vos, W.de], *Philalethes Eleutherus Over den slaaven-stand; met eenige aantekeningen en een voorbericht van den uitgever, Jan van Geuns* (Leiden, David du Mortier, 1797).
- Vuyk, S., 'Georg Forster in Amsterdam', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 25 (2007).
- Vuyk, S., & J., Gruppelaar, *Jan Konijnenburg. Een visioen van vrijheid. Mémoire sur la liberté des cultes (1827). Proeve eener Verhandeling over den slaavenhandel (1790)* (Hilversum, 2013).
- Vuyk, S., *De verdraagzame gemeente van vrije Christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)* (Amsterdam, 1995).
- Vuyk, S., "Wat is dit anders dan met onze eigen hand deze gruwelen te plegen?" Remonstrantse en doopsgezinde protesten tegen slavenhandel en slavernij in het laatste decennium van de achttiende eeuw', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 32 (2006), 171-206.
- Ijspeert, M., *De Quakers* (Kampen, 2006).
- Zandvliet, K., *De wereld van de Familie Blaeu* (Zutphen, 2022).